

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

NAFISA RAXMANOVA, AROFATOY MUYDINOVA

MATNSHUNOSLIK

(O‘quv qo‘llanma)

CHIRCHIQ – 2022

Raxmanova Nafisa, Muydinova Arofatoy

Matnshunoslik [O'quv qo'llanma] Nafisa Raxmanova, Arofatoy Muydinova. – Chirchiq. – 2022.- bet

Mazkur o'quv qo'llanma respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi talabalar uchun (Ta'lim yo'nalishi: 60111400 – O'zbek tili va adabiyoti) mo'ljallangan bo'lib, unda matnshunoslikka oid dastlabki bilimlar majmuasi, qo'lyozma manbalarni tavsif va tasnif qilish, matn tuzishning asosiy prinsiplari, shakllari va uslubiy yo'l-yo'riqlari haqida ma'lumotlar jamlangan.

O'quv qo'llanma pedagogika oliygohlari talabalari, bo'lg'usi matnshunoslar va qo'lyozma merosimiz bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Adiba Rahmatova – filologiya fanlari doktori, professor v.b.

Taqrizchilar:

Sirdaryoxon O'tanova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Qodirjon Mo'ydinov – CHDPU dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2022 – yil-noyabrda ...-sonli buyrug'iga asosan o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishida tehsil olayotgan talabalar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin ilgari o'rganish taqiqlangan manbalarni tadqiq etish uchun keng imkoniyat paydo bo'ldi. Ularni ilmiy-tadqiqot doirasiga kiritib, olingan natijalarni keng jamoatchilikka taqdim etish adabiyot ilmining, xususan, manbashunoslik va matnshunoslikning ustuvor vazifalaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 24 maydagi PQ–2995-sonli “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorida belgilanganidek: “...tarixiy-madaniy merosimiz namunalarini har tomonlama chuqur o'rganish, buyuk alloma va mutafakkirlarimizning jahon ilm-fani va sivilizasiyasi rivojiga qo'shgan beqiyos hissasini targ'ib etish, shu asosda yurtdoshlarimiz, avvalo, yosh avlodimizni xalqimizning buyuk ma'naviy merosiga hurmat, ona yurtimizga mehr va sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan ishlarning natijadorligini tubdan oshirish” yechimini kutayotgan muammolardandir.

Mana shunday ustuvor vazifalarni bajarishni maqsad qilib tuzilgan mazkur o'quv qo'lanmadan matnshunoslik tarixi, matn tuzish tamoyillari, matn turlari, matnga turli usullarda yondashish, qo'lyozma va toshbosma nashrlar ustida ishlash singari mavzular o'rin olgan. Har bir mavzuga oid tayanch so'z va iboralar, mavzuga oid savol va topshiriqlar hamda matnshunoslikka oid atamalarning izohli lug'ati berilgan. Ma'ruza matnlarini o'zlashtirishda talaba uchun qulaylik va ko'nikmalar hosil qilish maqsadida fan doirasida o'tkaziladigan seminar mashg'ulotlari uchun ilova qismi ham o'quv qo'llanmada aks etgan.

Shuningdek, o'quv qo'llanmada yozma manbalarni qidirib topish, tartibga solish va keyingi ilmiy foydalanish uchun tayyorlash nazariyasi hamda uslubi yuzasidan ma'lumot berilgan hamda talabalarning adabiy asarlar va tarixiy hujjatlar matni tarixi va uning manbalarini o'rganish, qo'lyozma nusxalarni farqlay olish ko'nikmasini egallashlariga qaratilgan.

Mazkur o'quv qo'llanmada matnshunoslikka oid dastlabki bilimlar majmuasi,

qo'lyozma manbalarni tavsif va tasnif qilish, matn tuzishning asosiy prinsiplari, shakllari va uslubiy yo'l-yo'riqlari haqida ma'lumotlar jamlangan. Shundan kelib chiqib, filologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarni bu sohaning amaliy va nazariy jihatlaridan xabardor etish maqsad qilib qo'yilgan.

1-mavzu: Manba va matn. Matn tarixi. Matn talqini tadqiqi.

Reja:

1. *Matnshunoslik fanining obykti va predmeti.*
2. *Manba va matn.*
3. *Matn tarixi.*
4. *Matn talqini tadqiqi.*

Tayanch so'z va iboralar: *matnshunoslik, manbashunoslik, manba, matn, tekst, matn tarixi*

Manbashunoslik va matnshunoslikda *matn* atamasi keng qamrovli tushunchadir. **Matn** deganda muallif ijodi mahsuli bo'lgan fikr va g'oyaning yozuvdagi in'ikosi (tekst) tushuniladi. **Manba** esa yozma yodgorlikka nisbatan qo'llanadi. Umumqabul qilingan taomilga ko'ra esa yaxlit bir asar, qo'lyozma nusxa, hatto bir parcha yozuv ham manba yoki matn deb yuritiladi. Ana shunday yozma yodgorliklar ustida ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchilar manbashunos yoki matnshunos deb ataladi.

Qosimjon Sodiqov shunday keltiradi: "Manbashunoslik (ruschada ictochnikovedeniye) adabiyot, tarix va boshqa fanlarning yozma manbalarini, o'tmishdan qolgan asarlarini o'rganuvchi keng ko'lamli yordamchi sohasidir. Uning adabiy manbashunoslik, tarix manbashunosligi, fan sohasi manbashunosligi singari yo'nalishlari bor".¹

Adabiy manbashunoslik adabiyot tarixining turli davrlarida yaratilgan yozma manbalarni yoki muallifi noma'lum badiiy asarning turli davrlarda ko'chirilgan qo'lyozma, toshbosma nusxalarini, xalq og'zaki ijodi namunalarini tanqidiy o'rganadi.

Tarixiy manbashunoslik tarix fani, o'tmishda yaratilgan tarix kitoblari, yilnomalar va rasmiy hujjatlarni manba sifatida tanqidiy o'rganadi.

Ilmiy asarlar manbashunosligi fanning biror sohasiga tegishli qo'lyozmalarni tadqiq etadi (matematika, tabobat, falsafa, geologiya, tilshunoslik, musiqashunoslik, ...) Shuningdek, asarning ilmiy ahamiyati, tarjimalari, tahlili bilan shug'ullanadi.

¹ Содиқов Қ. Матншунослик ва манбашунослик асослари. -Тошкент; Шарқшунослик институтиб 2017.3-4 бетлар.

O'tmishda yaratilgan, lekin unutilgan ilmiy manbalarni zamonaviy fanga olib kiradi.

Matnshunoslik (tekstologiya) manbashunoslik kabi matn tarixi ustida ish olib boradi, ammo unga qo'shimcha ravishda matnning implitsit va eksplitsit ma'nolari tahlili va muallif talqini asoslarini, lingvistik va stilistik unsurlarini ham kompleks o'rganadi.

Matnshunoslik filologiya fanining adabiy, tarixiy, ilmiy asarlar hamda tarixiy hujjatlar matnini ilmiy-tanqidiy o'rganuvchi va nashrga tayyorlovchi sohasidir. Matnshunoslik kursining maqsadi – arabiy, forsiy, turkiy adabiy merosni qo'lyozmalarda o'qish, ular ustida ishlashga o'rganish.

Maqsadga yetish vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) arab yozuvi va uning turlarini yaxshi bilish;
- 2) mumtoz adabiyot xususiyatlarini bilish;
- 3) o'rta asrlar til xususiyatini bilish;
- 4) sohaga oid tegishli terminologiyalarni o'zlashtirish.²

Matnshunoslik ikki qismga bo'linadi:

- 1) nazariy matnshunoslik;
- 2) amaliy matnshunoslik.

Nazariy matnshunoslik qo'lyozma matnlarning davrlar va asrlar osha o'zgarib borish xususiyatlarini o'rganadi, matn shakllari va ularni tuzish prinsiplarini, nashr turlariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqadi, yig'ilgan muayyan tajribalarni umumlashtiradi va matnshunoslik rivojini ta'minlashga qaratilgan dolzarb masalalarni o'rganadi.

Amaliy tilshunoslik muayyan asar qo'lyozma nusxalari asosida maqsadli tanlangan matn shaklini yaratadi (yig'ma-qiyosiy, ilmiy-tanqidiy, ilmiy-ommaviy) va nashrga tayyorlash bilan shug'ullanadi.

Matnlar qadimiy va zamonaviy bo'lganidek, matnshunoslik fani ham qadimgi matnshunoslik, o'rta asrlar yozma yodgorliklari matnshunosligi va yangi davr asarlari matnshunosligiga bo'lib o'rganiladi. Bu sohalarga aloqador ixtisosliklar ikkiga

² M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.6-6er

bo'linadi: manbashunos-matnchi va noshir-matnchi (matnchi-muharrir) ixtisosliklari. Manbashunos-matnshunos o'z ish faoliyatida adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix va istiografiyaga, noshirlikka oid barcha tadqiq usullaridan foydalanadi. Qo'lyozma nusxaning matn xususiyatlaridan tortib nashr ko'rinishidagi barcha yutuq va kamchiliklari haqida tasavvur uyg'otuvchi tadqiqotni amalga oshiradi. Matn taqdiri, saqlanish darajasi, nashr bezaklari, matnning tavsifiy belgilari uning o'rganish obyekti hisoblanadi, chunki manbashunoslik va matnshunoslikda qo'llanadigan matn tushunchasi doirasiga matn taqdiri, saqlanish darajasi, nashr bezaklari va tavsifiy belgilarini o'rganish kiradi. Noshir-matnchilar esa asosan amaliy ishlar bilan shug'ullanadilar.

Matn quyidagi sohalar bilan chambarchas bog'liq:

- 1) *editsiya*- hujjatli va mumtoz matnlarning ilmiy nashrini amalga oshirish;
- 2) *arxeografiya* – yozma manbalarni qidirib topish, birlamchi ishlov berish,
- 3) ilmiy muomalaga kiritish;
- 4) *germenevtika* – qadimgi yozma matnlar mazmunini izohlash;
- 5) *ekzegetika* – diniy matnlarni filologik jihatdan tahlil etish;
- 6) *paleografiya* – qo'lyozma asarlarning qog'ozi, muqovasi, siyohi, yozuvi va yozish usullarini tekshirish;
- 7) *diplomatika* – farmon, rasmiy yozishmalar, huquqiy akt va hujjatlarni o'rganish va tahlil qilish;
- 8) *geraldika* – gerblar, nishon, emblemalarning ma'no-mazmunini, tuzilishini o'rganish;
- 9) *sfragistika*- turli muhrlar va ulardagi yozuvlarni tekshirish;
- 10) *epigrafika* – tosh, metal, suyak va boshqa qattiq jismlar ustiga yozilgan qadimgi matnlarni o'rganish;
- 11) *numizmatika* – tangalar tarixi, ularning shakli, yozuvi, zarb etilgan joyi va vaqtini tekshirish;
- 12) *metrologiya* – o'lchovlar tizimi, pul birliklari, turli hisoblar, yil hisobi va taqvimlarni o'rganadi.

Matnshunoslik tarixiy va ilmiy manbashunoslik predmeti va vazifalarini ham o'z

vazifasi deb bilgan holda, qo'shimcha ravishda muallif dastxatini aniqlash, matnda aks etgan davr ruhi, muallifning g'oyaviy (subyektiv va obyektiv) va badiiy mahorati darajasini yoritish, uning matn tahriri ustida ishlash mahoratini ochib berish, matnning lingvistik va adabiy tahlilini amalga oshirish, matnning matnosti ma'nolari, tarjima matn bo'ladigan bo'lsa, uning ekvivalentlik darajasini tekshirish, matnning yaratilish davridan to hozirgi kungacha ko'chirilgan nusxalaridagi lingvistik o'zgarishlar, matn variantlarining paydo bo'lish sabablarini aniqlash; muallifning variant saqlanib qolmagan taqdirda, asarning dastlabki ko'rinishiga yaqin matnni tuzishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Shu jihatdan, matnshunoslik fani uch tarkibiy qismga bo'linadi:

- 1) matn tarixini o'rganish;
- 2) matn talqini tadqiqi;
- 3) matn tuzish.

Matn tarixi muayyan matn haqidagi barcha ma'lumotlar yig'indisidir. U asarning shakl va mazmuni haqida to'liq ma'lumot beradi, matnga oid bevosita va bilvosita ma'lumotlarning barchasini qamrab oladi. Nashr tushunchasi qadimgi qo'lyozmalarni ko'chirish va tarqatish kabi jarayonlar bilan uzviy bog'liqdir. Matn tarixini o'rganish qo'lyozma asarning mavjud nusxalarini o'zaro qiyosiy tekshirishdan boshlanadi. Matnlar to'liq – to'liq bo'lmagan, nuqsonli - nuqsonsiz, tuzatilga, yoki tugatilmagan ko'rinishlarda uchraydi. Asarning tarixi bevosita qayd etilgan yoki bilvosita aniqlanadigan belgilar yordamida tiklanadi. Bevosita belgilarga qo'lyozma asarning yaratilish va ko'chirilish sanalari, debocha, kotib nomi yoki uning qaydlari kabi matnshunoslik uchun ahamiyatli tavsifiy mezonlar kiradi. Bilvosita belgilarga ushbu asar va uning muallifi haqida turli asarlar, tazkiralarda berilgan ma'lumotlar, shuningdek, qo'lyozma nusxalarni qiyoslash natijasida olinadigan tekstologik natijalar kiradi. Tayanch matn sifatida eng qadimiy va ko'p ko'chirilgan nusxa olinadi. Ilmiy-tanqidiy matn yaratish uchun qadimiy nusxalarni solishtirish va matn tarixini tiklash orqali tanlangan nusxa olinadi. Yig'ma-qiyosiy matnni nashr qilish uchun esa asosiy nusxa sifatida eng to'liq va matn tarixini o'rganish orqali ishonchli deb topilgan nusxa olinadi.

Matn talqini tadqiqi qo'lyozma asarning adabiy manba sifatida qimmatini

baholash, badiiy asar matni haqida to'liq tasavvur paydo bo'lishida ob'yektiv asos bo'lib xizmat qiladi. Qo'lyozma she'riy to'plam bo'lsa, matnshunos ikki ishni amalga oshiradi: 1) qo'lyozmaning tarixi va taqdirini o'rganish (qo'lyozmaning tavsifiy belgilari, tuzilishi, saqlanish holati, umumiy tekstologik belgilari); 2) asarning matnini tahlil qilish (shoirning poetik mahorati va muallifning g'oyaviy dunyoqarashini ochib berish, agar asar diniy yoki didaktik mavzuda bo'lsa, muallif pozitsiyasini, o'z davridagi ijtimoiy muammolarga bo'lgan munosabatini tadqiq etish). Chunki manbashunoslarni ko'proq tarixiy faktlar qiziqтира, matnshunoslarni matn tarixi, matn zamidа ko'zda tutilayotgan maqsad, talqin mohiyatini anglashga bo'lgan ehtiyoj matnni chuqur tahlil etishga majbur qiladi. Buni quyidagi misolda ko'rish mumkin: Is'hoq Bog'istoniyning "Tazkirayi qalandaron" tazkirasida Boborahim Mashrabning 1710-yilda Qabodiyonda So'fi Olloyor bilan uchrashuvi tasvirlangan. Tarixchi manbashunos N. Norqulov tarixiy faktlarga asoslanib, uchrashuvning 1722-yilda bo'lganligini aniqlagan, shoirning o'z vatanidan uzoqdaligini siyosiy jarayonlarga bog'lab tushuntirgan. Matnshunos uchun esa suhbat mazmuni muhim. Ikki buyuk siymoning biri shariat qonun-qoidalaiga qattiq amal qiluvchi va targ'ib etuvchi shaxs bo'lsa, ikkinchisi zamonaviy islom shariatini ikkinchi darajali deb hisoblab, qalban solih banda bo'lishni targ'ib qilgan malomatiy so'fiydir. Matnshunos shularga asoslanib davr ijtimoiy hayotiga baho beradi. Misoldan ko'rinib turibdiki, manbashunos uchun muhim bo'lmagan jihatlar matnshunos uchun ahamiyatlidir.

Nazorat savollari:

1. *Matn nima?*
2. *Manba deb nimaga aytiladi?*
3. *Manbashunoslikning vazifalari, o'rganish obyekti nimalardan iborat?*
4. *Matnshunoslikning vazifalari, o'rganish obyekti nimalardan iborat?*
5. *Matn tarixi nima?*
6. *Matn talqini tadqiqi nimalarni o'rganadi?*
7. *Matn qaysi sohalar bilan bog'liq?*

ADABIYOTLAR:

1. Содиков К. Туркий матннавислик тарихидан. Кадимги ёзма ёдгорликлар. Т.: Ёзувчи, 2000.
2. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар нашри тарихидан // Шаркшунослик, 2009, № 14
3. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. -Т.: Фан, 1991.
4. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Х- Муҳаммад Раҳимхон II - Феруз кутубхонаси фихристи. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2010
5. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т.,2019

2-mavzu: Matn tuzish

Reja:

1. *Ilmiy-tanqidiy matn.*
2. *Yig'ma-qiyosiy matn.*
3. *Ilmiy-ommaviy matn.*
4. *Devon. Bayoz. Kashkul (Majmua).*
5. *Tarixiy asar.*

Tayanch so'z va iboralar: *nusxalarni saralash, ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, ilmiy-ommaviy matn, devon,bayoz, kashkul (majmua),tarixiy asar, paleografik o'qish, tekstologik o'qish.*

Matnshunoslikda matn tuzishning bir necha shakllari qabul qilingan:

1. Ilmiy-tanqidiy matn.
2. Yig'ma-qiyosiy matn.
3. Ilmiy-ommaviy matn.

Odatda qo'lyozma asarlarning matni quyidagi shakllarda bo'ladi: 1.Devon.2. Bayoz. 3. Kashkul. 4. Tarixiy asar. 5. Ilmiy asar. 6. Masnaviy-doston.7. Kuliyot.

Ilmiy-tanqidiy matn badiiy asarning nusxalari ko'p bo'lganda amalga oashiriladi. Bu matn tarixini o'rganish asnosida muallif matniga yaqin variantni tuzishdir. Manbashunos-matnchiga qo'yiladigan talablar: 1) asarning fanga ma'lum barcha nusxalarini ko'rib chiqishi kerak; 2) nusxalarni saralashi kerak; 3) muallif

nusxasi bo'lmasa, asarning qadimiy, nuqsonlardan xoli, ishonchli nusxasi tayanch matn sifatida olinib, boshqa nusxalardan yordamchi nusxa sifatida foydalaniladi. Masalan, adabiyotshunos R. Zohidov So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asari ilmiy – tanqidiy matnini tuzishda 150 dan ortiq nusxaning umumiy va farqli jihatlarini matnshunoslik nuqtayi nazaridan izchil tekshirgan va 25 (15 qo'lyozma, 10 toshbosma) nusxani qiyosiy tahlil obyekti sifatida olgan. Nuqsonlardan xoli nusxa har doim ham tayanch manba bo'la olmaydi. U tajribali xattotning mahorati tufayli a'lo darajadagi nusxa holiga keltirilgan bo'lishi mumkin. Qadimiy nusxa ham muallif variantini aks ettirmasligi mumkin. Ba'zan ancha keyin yaratilgani asl, muallif variantidan ko'chirilgan nusxa bo'lib chiqishi mumkin.

Matnshunos ishga jalb qilingan nusxalarni qiyosiy o'rganib, tayanch nusxaga solishtirgan holda barcha matniy o'zgarishlarni ilmiy apparatda qayd etib boradi. Tuzilgan ilmiy – tanqidiy matn shakli yodgorlik yozilgan grafikada nashr qilinishi bunday shakldagi matn tuzishning asosiy prinsiplaridandir.

Yig'ma-qiyosiy matn asar nusxalari kam yoki ishonchli qadimiy qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lmagan taqdirda amalga oshiriladi. Bunday matn muallif asari haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun ishlatiladi. Yig'ma -qiyosiy matnni tuzishda mavjud qo'lyozmalar orasidan tayanch, ya'ni asosiy nusxa tanlash katta ahamiyatga ega. Tayanch nusxa sifatida imkon qadar to'liq, boshqalarga qaraganda tashqi nuqsonlari kam, xatolari, noaniq joylari oz nusxa tanlanadi.

Tarixda yig'ma-qiyosiy matnni tuzish uchun muallifga nisbat berilgan barcha ijod namunalari kiritilgan holatlarni uchratish mumkin. Masalam, A.Yassaviy hikmatlari, Mashrab g'azallari to'plamlarini misol qilib keltirish mumkin. Ularning ba'zilari aslida muallifga tegishli bo'lmagan holatlar bo'ladi. Yoki keyingi davrlarda tadqiqotchi tomonidan muayyan asarning o'ziga ma'lum qo'lyozmalarinigina qiyosan o'rganish, ayrim holatlarda esa, ulardagi barcha tarkibiy unsurlarni birlashtirish orqali yaxlit matn yaratish hollari kuzatiladi. Ularni ilmiy tanqidiy matn deb atab bo'lmaydi. Porso Shamsiyev tomonidan tayyorlangan "Sab' ai sayyor" dostoni matni nashrda ilmiy-tanqidiy deb ko'rsatilgan. A.Rustamovning kuzatishicha, ushbu matnning boshidan ming bayt tayanch qo'lyozma bilan solishtirilganida qirqdan ortiq xato

aniqlangan.

“Mahbub ul - qulub”ning A.N.Kononov tomonidan tayyorlangan nashri yig’ma – qiyosiy matnga yaxshi misol. 1948-yili A.N.Kononov “ Mahbub ul - qulub” asari matnini Leningrad hamda Toshkent qo’lyozmalar fondida saqlanadigan 8 ta qo’lyozma nusxa asosida tiklagan. Ularning eng qadimiysi 16-asr boshlarida ko’chirilgan Leningrad nusxasi bo’lib, yig’ma – qiyosiy matn uchun tayanch nusxa vazifasini bajargan. Oradagi farqlar ilmiy apparatda ko’rsatib borilgan. Olim o’ziga ma’lum manbalar bilan kifoyalangan. Matnshunos yig’ma-qiyosiy matnni tayyorlashda o’zi qo’lga kiritgan yoki imkoniyati bolgan manbalardan foydalanadi. Shuning uchun u o’zi tuzgan matnni “svodniy” – yig’ma matn deb atagan.

Yig’ma-qiyosiy matn tuzishning muhim prinsipi asarning dastlabki to’liq matnini tiklashdir. Yig’ma-qiyosiy matnlar asarning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash uchun ilmiy zamin yaratadi, lekin ilmiy-tanqidiy matn tuzilgandan so’ng o’z ahamiyatini yo’qotadi.

Yig’ma-qiyosiy matn tuzishda quyidagi prinsiplarga amal qilinadi:

- 1) qo’lyozmalar va jalb etilgan nuxxalarning tavsifini keltirish;
- 2) barcha qo’lyozma nusxalarni shartli belgilar bilan belgilash;
- 3) xat turi va matn strukturasini saqlash;
- 4) asarning boshqa nusxalari bo’lmagan taqdirda nisbatan to’liq nusxani tayanch matn sifatida qabul qilish;
- 5) asosiy matnda yordamchi nusxalarni shartli belgilar bilan nomlash;
- 6) matniy tafovutlarni jadvallarda ko’rsatish;
- 7) barcha jalb etilgan nusxalardagi matnlarni umulashtirish.

Ilmiy-ommaviy matn yagona, yangi topilgan asarni e’lon qilish yoki ilmiy-tanqidiy matn asosida matnning keng o’quvchilar davrasi talablarini nazarda tutuvchi akademik nashrni tayyorlash uchun tuziladi. Ilmiy-ommaviy matnlarda qo’llanadigan tekstologik tamoyillarga sharh, izoh, lug’atlar ilova qilish, iste’moldagi yozuvga transliteratsiya qilish, she’riy matnni nasriy bayoni bilan birga chop etish, matn to’liq tushunarli bo’lishi uchun tarjimalarni ham keltirish, zarurat tug’ilganda qisqartirish, soddalashtirishga ruxsat beriladi.

Masalan “Xamsa” dostonlarining ommaviy nashrlari 1939-yildan boshlangan. 1939-1940-yillarda “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy” dostonlari alohida-alohida bosilib chiqdi. Bulardan birinchi doston sharh va izohlar bilan, qolganlari nasriy bayoni bilan birga nashr qilindi. “Farhod va Shirin” ning G’afur G’ulom tomonidan tayyorlangan ilmiy-ommaviy nashrida asarning kirilcha transliteratsiyasi va nasriy bayoni yonma-yon berildi (1956-yil nashri). 1957-yildan boshlab dostonlarning nasriy ifodali nashrlari qayta bosildi. Doston sujetiga aloqador bo’lmagan boblar qisqartirildi. Sadriddin Ayniy tayyorlagan muxtasar “Xamsa” 1940-1947 yillarda ikki marta nashr etildi. A. Navoiy asarlarining ommaviy nashr qilinishida Amin Umariy, Husaynzoda, A. Qayumov, Porso Shamsiyev kabi matnshunos olimlarning ham xizmatlari katta.

Devon (fors. *”to’plam”*) biror shoir she’rlarining qofiya yoki radiflariga ko’ra alifbo sirasi bilan tartib etilgan to’liq to’plamidir. Devonda g’azallar misradagi oxirgi harflar hisobga olingan holda alifbo bo’yicha joylashtiriladi. Unda arab alifbosi tartibi bo’yicha barcha harflarga tugaydigan g’azallar bo’lishi shart. Bo’lmasa, u devon hisoblanmaydi. Devonga lirik janrlar quyidagi tartibda kiritilgan: g’azal, mustazod, muxammas, musaddas, musamman, tarji’band, tarkibband, masnaviy, qasida, soqiynoma, qit’a, ruboiy, muammo, lug’z (chiston), tuyuq, fard. Shoir 5-6 xil janrda ijod qilgan bo’lsa, ular asosiy tartibni buzmaganda birin-ketin joylashtirilgan. Masalan, Alisher Navoiyning “Garoyib us-sig’ar” devoni g’azal, mustazod, muxammas, musaddas, tarji’band, masnaviy, qit’a va ruboiydan iborat.

Devon tuzish Sharqda shoirning yetuklik belgisi bo’lgan. Devonlar mukammal, oddiy va terma devonlarga bo’linadi. Mukammal devonda maxsus debocha bo’ladi. Lirik turga mansub asarlar muayyan tartibda joylashtiriladi, har bir janrga mansub asarlar radifi tugagan harfga binoan qat’iy alifbo tartibida tiziladi, har bir harf turkumi hamd, na’t, Munojot bilan boshlanadi.

Bayoz she’rlar to’plami bo’lib, bir necha shoirlarning asarlarini o’z ichiga oladi. Unda devondagi kabi qat’iy tartibga amal qilinmaydi. Bayoz muayyan she’r janrlari asosida ham tuzilishi mumkin. Masalan, “Bayozi muxammasot”, “Bayozi ash’or” kabi. Xorazmda Feruzshohning farmoniga ko’ra janriy tarkibiga ko’ra bir-biridan farq

qiluvchi juda ko'p bayozlar tuzilgan. Bayoz bir shoir she'rlaridan tashkil topishi mumkin yoki bir necha shoirlarning she'rlaridan namunalar kiritilgan bo'ladi. Bayozlar devon tuzmagan shoirlar ijodiy merosini to'plashda, noma'lum shoirlarni aniqlash va ijodiy mahoratini belgilashda katta ahamiyatga ega.

Qo'yozma bayozlar quyidagicha tuzilishga ega bo'ladi:

- 1) sarbayoz (muqaddima);
- 2) lirik she'rlardan namunalar;
- 3) xotima-kolofon;
- 4) fixrist (she'rlari keltirilgan shoirlarning nomi).

Bayozlarning devondan farqli umumiy belgilari quyidagilardan iborat:

- 1) shoirlar haqida ma'lumot berilmaydi;
- 2) lirik janrlarda bitilgan she'rlardan tashkil topadi;
- 3) bob va bo'limlarga bo'linmaydi;
- 4) bir necha shoirlarning she'rlaridan namunalar keltiriladi, sarlavhalar qizil yoki qalin qora rangda yoziladi;
- 5) bayoz bir shoir she'rlaridan ham tashkil topadi;
- 6) bir shoirning she'rlari bayozning bir necha joyida takrorlanishi mumkin;
- 7) turli asrlarda ijod qilgan shoirlarning ijodidan namunalar berilishi mumkin;
- 8) namunalar ketma-ket keltirilsa, birinchi namuna ustiga she'r janri va shoir nomi, agar muxammas bo'lsa, kimning g'azaliga bog'langani qayd etiladi (muxammasi faloni dar g'azali faloni), keying namunalar "vallahu ayzan" (yana biri) deb ajratiladi.³

Kashkul (Majmua)

Kashkul aslida qalandarlar o'zlari bilan doimo olib yuradigan va sadaqa yig'adigan idishning nomidir. Unga sadaqalar aralash-quralash solingani tufayli adabiyotda turli she'r, maqol, rivoyat va naqllardan tuzilgan majmua ham kashkul deb atalgan. Ular muayyan tartib va qoidalarga ega emas.

Tarixiy asarlar

³ Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т., 2019. 40-41-б.

Tarixiy asarlar asosan podshohlarning topshirig'iga ko'ra yozilgan. Tarixiy asarlarda voqealar yilma-yil zikrlar, ya'ni tafsilot ma'nosida keluvchi sarlavhalarga ajratilgan. Sarlavhalar qizil siyohda yozilgan.

Tarixiy asarlar, qoidaga binoan, olamning yaratilishi, Odam Ato va payg'ambarlar tarixidan boshlanadi. So'ng asta-sekin muqaddaslashtirilgan podshohlarga, kitobni yozishni buyurgan shoh va homiy shaxslarga o'tiladi. Tarixchi o'zidan oldin yozilgan asarlardan o'z kunlarigacha bo'lgan davr tarixini yozishda to'g'ridan to'g'ri ko'chirish orqali foydalanadi. Bu usul fanda "kompilyatsiya", ya'ni o'zlashtirish deyiladi. Ko'p jildli mashhur asarlarning barchasida ushbu usul qo'llangan, faqat muallifning o'zi yashagan davr haqidagi qismi ilmiy ahamiyatga egadir.

Ilmiy asarlar

Ilmiy asarlar badiiy asarlar qo'lyozmalaridan o'zining oddiyligi va bezaklardan xoliligi bilan ajralib turadi. Ayrim chizmalar, raqamlar, grafik tasvirlar jadvallarda beriladi. Matn ichidagi ayrim qaydlarni ta'kidlash lozim bo'lsa, o'sha jumladagi biror so'z yoki iboraning ustiga qizil chiziq tortib qo'yiladi. Sahifa chetidagi bo'sh joy, ya'ni hoshiyaga sharhlar yozilishi, lug'at yoki boshqa qaydlar qilinishi, formulalar, chizmalar, rasmlar chizib qo'yilishi mumkin. Hoshiya yozuvlari muallifga yoki shu asarni ko'chirgan xattotga tegishli bo'ladi. Hoshiyada butunlay boshqa asar ham joylashtirilishi mumkin. Masalan, Umar Hayyomning ilmiy asarlari hoshiyasiga ruboiylari yozilgan.

Dastlabki bosqich ishlar: **matn ustida ishlash**, avvalo, u bilan tanishuvdan boshlanadi. Bunda uni shunchaki, odatdagi kitobxon sifatida o'qib chiqiladi. Asar matnini tiklash va nashr etish ishlari matnshunoslar faoliyatida barqarorlashgan umumiy prinsiplar asosida olib borilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunga ko'ra matnshunos asosga olgan qo'lyozma matnini (tayanch nusxani) ikki bosqichda o'qib chiqadi va ularning har birida tegishli ishlarni amalga oshiradi. Bular *paleografik o'qish* va *tekstologik o'qishlardir*. Paleografik ish chog'ida matnning shakli tiklana boradi, tekstologik o'qishda esa, matnning mazmuni tiklanadi. O'z matnshunoslik tajribasiga ishonib, bu ikki o'qishni birlashtirib bir chekkadan yozib ketaveradigan eng

tajribali matnshunos ham ish nashrga borib taqalganda, xato o'tib ketganini payqamay qoladi.

A. Matnni paleografik o'qish chog'ida matnda o'zining mavjudligini bildirib turadigan asosiy tashqi belgilarga e'tibor beriladi. Ya'ni:

- yozuv xarakteriga qarab (nasx, nasta'liq, shikasta, aralash xattotlik yozuvi, oddiy yozuv va hk.) harflar xususiyati aniqlanadi;

- sarlavhalar chegarasi (to'q siyoh, qizil siyoh, yirik harflar) belgilab olinadi;

- she'riy parchalar chegarasi (nazm, g'azal, qit'a, taxallus) belgilab olinadi;

- misralar chegarasi alomatlariga qarab belgilab chiqiladi;

- boshqa tildagi iqtiboslar, oyatlar, hadislar chegarasi (ustidan chizishlar, asosiy matndan boshqacha xat turida berish yoki diakretik belgili jumlar), umuman, so'zlar chegarasi puxta belgilab olinadi;

- yozuvi o'chgan, o'chirilgan, noaniq yerlarini e'tiborga olib (qayd etib) o'qib chiqiladi;

- asar mundarijasi shakllantiriladi, kompozitsiyasi e'tiborga olinadi.

Matnni paleografik o'qish chog'ida uning yodda tutish lozim bo'lgan qo'shimcha tashqi belgilari:

- matnning turini aniqlash (qo'lyozma, toshbosma, yagona nusxa, ko'p nusxali, hadya, sotuvga, shaxsiy foydalanishga mo'ljallangan, buyurtma va hk.);

- asarning yuzaga kelish davrini aniqlash (muallif qachon yozgan);

- matnning yozilish davrini aniqlash (kotib qachon ko'chirgan);

- kelib chiqish o'rnini aniqlash (qayerda yozilgan, qayerda ko'chirilgan).

Amaliyotda bu yerda sanab o'tilgandan boshqa turdagi tashqi belgilarga ham duch kelish mumkin. Qo'lyozma matnidagi tashqi belgilarining paleografiyaga oid unsurlar ekanini unutmaslik va ular ham paleografik o'qish chog'ida hisobga olinishi lozim.

B. Tekstologik o'qishda matn sintaksisiga kirib boriladi, ya'ni uning mazmuni tiklanadi:

- zarur o'rinlarda matnning tinish belgilari qo'yiladi. Personaj nutqi, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar hamda boshqa lisoniy hodisalar hozirgi zamon me'yorlariga amal qilgan holda ko'chirib(transliterasiya) yozib olinadi (Ilmiy-tanqidiy matn va

yig'ma-qiyosiy matn nashrlari bundan mustasno);

- matn xatolari, takrorlar, atayin yoki beixtiyor kiritilgan o'zgartirishlar, ularning yuzaga kelishi sabablari aniqlanadi, mo'ljaldagi nashr turiga qarab yo ilmiy apparatda aks ettiriladi yoki matnga tuzatish kiritiladi;

- matnning o'qilishi qiyin, buzilgan, tushunarsiz joylarini matnshunos ko'p jihatdan kontekstga suyanan holda asarning umumiy mazmunidan kelib chiqib, hissiy idrokni ishga solib tuzatishiga to'g'ri keladi (kon'yektura).

Nihoyat, matn tarixi uchun yig'ilgan barcha ma'lumotlarga asoslanib, matnni bir boshdan tiklashga kirishiladi. Tayyor bo'lgan matn ilmiy yoki ommabop tarzda chop etiladi. Matn tarixi haqidagi ma'lumotlardan esa arxeografik kirish, matn tanqidi (matniy tafovutlar yuzasidan tadqiqot, matnshunoslik tahlili) yuzaga keladi. Bu ishlarni amalga oshirishda biror band, imkoni bo'laturib, chetlab o'tilmasligi kerak. Aks holda matn «kemtik» bo'lib qoladi.

Matnni to'g'ri o'qiy olshnning asosiy sharti—davrlarni yaxshi bilishdir. Buning uchun davrning fonetik, morfologik va sintaktik mezonlaridan xabardor bo'lishimiz kerak bo'ladi. O'qish jarayonida davr adabiy uslubi, tarixiy atamaları va h.k.larga ehtiyoj seziladi. Adabiyot tarixi va uning tarixiy masalalariga oid bilimlar majmuasining keng va chuqurligi tayyorlanayotgan matnning ilmiy saviyasiga ta'sir qiladigan asosiy omillardan hisoblanadi.

Matnshunoslik amaliyoti bu prinsiplarning qotib qolgan qoidalar yig'indisi emasligini, ularga yopishib olmaslik kerakligini ko'rsatadi. Ish chog'ida bu prinsiplarga nisbatan istisnoli o'rinlar chiqa boshlaydi. Bu holda, odatda, o'z qoidalarimizni kiritamiz, chunonchi tayanch nusxa uchun eng qadimiy va eng to'liq nusxa tanlanishi kerak. Sizdagi bunday nusxa o'ta nuqsonli bo'lsa, bunday hollarda uni yordamchi nusxalar qatoriga o'tqazib, tayanch nusxa uchun keyingi asrlarda ko'chirilgan boshqa ishonchliroq nusxani tanlaysiz. Yoki nashrda matndagi arab tilida berilgan parchalarni arabiy imloda qoldirish, transliterasiyada berish yoki uni tarjima qilish ishi ham nashr imkoniyatlariga, matn tuzuvchiga bog'liq. Arabiy imloda berilgan bo'lsa, ularning ma'nosini sahifa ostidami yoki matn so'ngidami berilishini ham matnshunos hal qiladi. Bu qoidalarning hammasi nashrning arxeografik kirish (matn

tanqidi, yoki so'zboshi) qismida zikr etilishi kerak.⁴

Savol va topshiriqlar:

1. *Matnshunoslikda matn tuzishning necha shakllari mavjud?*
2. *Ilmiy-tanqidiy matn tuzish shartlari qanday?*
3. *Yig'ma-qiyosiy matn qanday prinsiplarga asoslanadi?*
4. *Ilmiy-ommaviy matn tayyorlashning shartlarini ayting.*
5. *Bayoz devondan qaysi belgilariga ko'ra farqlanadi?*
6. *Kashkul qanday matn?*
7. *Tarixiy asar yozish talablarini sharhlang.*
8. *Ilmiy asar matnida hoshiyadagi bitiklar qanday o'rin tutadi?*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т.,2019
2. So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin. –T.:San'at jurnali,2007,6-bet
3. Alisher Navoiy. Xamsa.Sab'ai sayyor.Ilmiy-tanqidiy matn.Toshkent:1956
4. A.Navai,Vozlyublenniy serdes.Svodniy tekst podgotovil A.N.Kononov. – M.-L.,1948
5. Alisher Navoiy.Farhod va Shirin.Toshkent,1956

3-mavzu: Toshbosma nashrlar

Reja:

- 1.*Litografiya tarixi.*
2. *Muhammad Rahimxon II davrida Xiva matbaachiligi.*
3. *Toshkentda ochilgan litografik nashriyotlar tarixi.*
4. *Toshkentlik G'ulom Hasan Orifjonov tashkil qilgan ilk mahalliy matbaa.*

Tayanch so'z va iboralar: *litografiya, mixbosma usul, toshbosma usul, matbaa,*

⁴ M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.39-41-6erlar

xususiy matbaa.

O'zbek matnshunosligi rivojida 19-asrning 2-yarmida Turkistonda ochilgan tipo-litografik korxonalarning o'rni beqiyos bo'ldi. *Litografiya* so'zi yunoncha bo'lib, "lithos"- tosh, "grapho" - yozmoq so'zlaridan olingan. Litografiya usulida kitob tayyorlashni ba'zi olimlar *yassi chop etish* deb yozishadi. Yassi chop etish – matn oldindan qog'oz varag'iga bitilgan va tosh shaklga teskarisi tushirilgan aksdan nusxa ko'chirish usulidir. Markaziy Osiyodagi ilk tipografiya rasman Toshkentda 1868-yili harbiy shtabda tashkil etilgan. Unda asosan Turkiston gubernatorligining rasmiy hujjatlari, buyruq va telegrammalari chop etilgan.

Turkistonda kitob bosishning 2 usuli qo'llandi. Birinchisi, tipografik (mixbosma) usul bo'lib, unda mix shaklidagi metall harflarni qo'lda terish orqali kitob bosilgan. Arab yozuvining nasx yozuvidan foydalanilgan. Ikkinchisi, litografiya (toshbosma) usul bo'lib, unda dastlabki ishni xattot bajargan. Xattot bosiladigan kitobning matnini maxsus qog'ozga ko'chirgan. Bu qog'ozdagi matn toshqolip sirtiga o'tkazilgan va unga kimyoviy ishlov berilgan. So'ngra shu toshqolipdan nusxalar olingan. Nasta'liq xatidan foydalanilgan. Birgina A. Navoiyning asarlari 1879-1917-yillar davomida 70 ga yaqin marta toshbosma usulida chop etilgan.⁵

O'rta Osiyoda toshbosma usulidagi dastlabki matbaa Xivada Muhammad Rahimxon II saroyida tashkil etildi. Uni yuritish uchun Erondan Ibrohim Sulton ismli mutaxassis matbaachi Xiva saroyiga taklif etilgan. Eronda matbaa 1832 – yili paydo bo'lgan edi. Ibrohim Sulton matbaachilik sirlarini mahalliy yoshlardan Otajon Abdalovga o'rgatadi va 1874-yildan boshlab ba'zi hujjatlar toshbosma usulida chop etila boshlaydi. Muhammad Rahimxon II kutubxonalar tashkil etish va qo'lyozmalarni asrash va ko'paytirishga alohida e'tibor qaratgan shoh-shoir edi. Uning 2 ta kutubxonasi bo'lib, biri qishki saroyda, ikkinchisi yozgi qarorgohda - shahar tashqarisidagi Tozabog' saroyida joylashgan edi. Bu kutubxonalarda ixcham fixrist – kataloglar tuzilgan, kitoblarning muqovalariga ularning nomlari yozilgan yorliqlar

⁵ Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. -Тошкент:Фан,1991.39-бет

yopishtirilgan. Fixrist-katalogda jami 914 jild kitob bayoni keltirilgan. Ular 893 asarni tashkil etib, 604 tasi qo'lyozma, 310 jildi toshbosma nusxalardir.⁶

Toshkentdagi birinchi xususiy matbaa – S.I. Laxtin matbaasi hisoblanadi. 1877-yili ochilgan bu litografik bosmaxonada rus tilidagi kitoblardan tashqari mahalliy tillarda ham kitoblar bosilgan. Toshkentda 1888-yilda O.A. Portsev matbaasi, 1899-yilda V.M. Ilyin matbaasi tashkil topgan, ularning kitoblari, qog'ozi, muqovasi ancha sifatli bo'lgan. Shuningdek, Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon kabi shaharlarda ham matbaachilik rivoj topgan.⁷

XIX asr oxiri-XX asr boshidagi toshbosma nusxa tayyorlash jarayonida olib borilgan amaliy ishlar o'zbek matnshunosligi bilan bevosita bog'liq. Toshbosma nusxa tayyorlash uchun aynan matnshunosning ishini bevosita o'z vazifasi bilan aloqador holda kotib, noshir, muharrir kabilar amalga oshirganlar. Toshbosma nusxa uchun asarni ko'chirayotgan xattot yoki kotib o'z ishiga ilmiy yondashib, qo'l ostidagi matnga tanqidiy qaragan. Qo'lyozmalarni o'rganib ishonchlisini tanlagan, xatolarini aniqlab to'g'rilagan. Matbaachiligimiz tarixini o'rgangan olimlarning e'tirofiga ko'ra, kotiblarning ko'pchiligi filologik bilimga ega savodli, bilimli, arab va fors tilini mukammal egallagan kishilar bo'lishgan. Masalan, toshkentlik shoir, olim, tarjimon va xushnavis xattot Qori Fazlulloh Mirjalol o'g'li Almaiy "Kalila va Dimna"ni o'zbek tiliga tarjima qilgan, uning asari toshbosmada bir necha marta nashr etilgan.

1909 yilda o'lkamizda poligrafiya sohasida faoliyat ko'rsatayotgan matbaalar soni qirqdan ziyod bo'lgan, lekin mahalliy millat xalqlarining fikrlarini ona tilida izhor etuvchi, madaniy merosini yorituvchi bosmaxonalar soni barmoq bilan sanarli edi. Ana shulardan biri toshkentlik mahalliy matbaachi G'ulom Hasan Orifjonovning 1907 yilda ish boshlagan litografiyasi bo'lgan.

G'ulom Hasan Orifjonov 1874-yilda Toshkentda tug'ilgan. Turkiston general-gubernatorligiga qarashli tarixiy hujjatlarda Orifjonovni kitobfurush, ba'zi tadqiqotlarda yetuk xattot bo'lgan degan ma'lumotlar uchraydi. O'zbek xalqining

⁶ Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Х- Мухаммад Рахимхон И - Феруз кутубхонаси фехристи. - Т.: "Янги аср авлоди", 2010.

⁷ Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан//Адабий мерос, 1968,-№1,99-бет,

ziyoli farzandi millat madaniyatini bir pog'onaga ko'tarish uchun kitoblarni ko'paytirish kerakligini tushunib yetadi va mustaqil matbaa ochishga ko'p bor harakat qiladi. O'sha davrda Chor hukumati mahalliy millat vakillarining noshirlik yumushlariga bo'lgan qiziqishlarini qo'llab-quvvatlamas edi. Shuning uchun G'ulomjon 1898-yilda o'z uyida "Muqovaxona ustaxonasi"ni tashkil etadi. Bu ustaxonada eski, muqovasi yirtilgan kitoblar ta'mirlanar; rus zodagonlariga tegishli bosmaxonalarda chop etilgan mahalliy tildagi kitoblar uchun muqovalar tayyorlanar edi.

Muqovasozi ustaxonasida, sahhoflardan tashqari, xattotlar, lavvoh va musavvirlar ham mehnat qilar edi. Bu kadrlarni G'.H. Orifjonov uzoqni ko'zlab, ya'ni bo'lajak toshbosmaxonaga mo'ljallab ishga yollagan edi. U Toshkentda faoliyat ko'rsatayotgan matbaalarning ish tajribalarini chuqur o'rganadi, tahlil qiladi. Noshirlar kitobni chop etishdan oldin Peterburgdagi Bosh nazoratchi qo'mitasining ruxsatini olish uchun majburiy nusxalarni yuborish, yo'llangan kitoblardan biriga Bosh nazoratchining ruxsat raqami va muhri bosilgandan so'ng asar ustida ish boshlash lozimligini yaxshi bilishgan. Bunday rasmiy ruxsatnomani olish uchun kamida bir yarim – ikki yil vaqt sarflanar edi. 1906-yilning avgust oyida Toshkentning Kallaxona mahallasida istiqomat qiladigan G'.H. Orifjonov toshbosmaxona ochishga ruxsat so'rab Turkiston general-gubernatoriga iltimosnoma bilan chiqadi. O'lka gubernatorining rasmiy o'tinchiga muvofiq 1907-yilning 28-iyulida Peterburgdagi Matbuot ishlari bo'yicha boshqarmaning toshbosma ochishga ruxsat bergan rasmiy hujjatiga binoan G'ulom Hasan o'z hovlisida litografiya ochadi.⁸ Savdogar tog'asi Qosimboy hoji bilan hamkorlikda Moskvadan 700 rublga dastgoh oldiradi, keyinchalik faoliyatini kengaytirish uchun Leypsigdan "Kenig Bauer" va "Karl Krauze" firmalaridan qo'shimcha bosma uskunalarini sotib oladi. Toshkentda faoliyat ko'rsatayotgan o'ndan ortiq bosmaxona va tipo-litografiyalarning xo'jayinlari Osip Alekseevich Portsev (1888-yil), Semon Ivanovich Laxtin (1877-yil), Viktor Fyodorovich Postuxov (1876-yil), Vasiliy Mefodiyevich Ilyin (1899), Pavel

⁸ Boboxonov A. O'zbek ziyolisi tashkil etgan shaxsiy matbaa. "Jahon adabiyoti" jurnali, 2008, №6

Dementyevich Nemtinov(1901-y.) va aka-uka F. va G. Kamenskiylar bilan yaqin aloqada bo'ladi.

G'ulom Hasan Orifjonovn o'z toshbosmaxonasida 1908-1912 yillarda "Shohnomai Firdavsiy", A.Navoiyning "Devon"i, Muqimiyning tanlangan she'rlar to'plami, Fuzuliyning "G'azaliyot"i, Hofiz Sheroziyning devoni, Mashrabning "Mabdayi nur" asari, o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari: "Nasriddin Afandi"(1908-1910), "Malikayi Dilorom"(1912), "Go'ro'g'li Sulton", "Gulfarah", "Tohir va Zuhra" kabi yigirmaga yaqin nomda kitoblarni nashrdan chiqaradi, jadid adiblar bilan hamkorlik qilib, o'quv qo'llanmalarni qayta-qayta nashrdan chiqaradi. Shunisi e'tiborliki, 1911-yilda "G'ulomiya" bosmaxonasida "Robinzon hikoyasi" ("Ro'mon") nomli kitob bosilib chiqqan. Daniel Defoning mashhur asarini rus tilidan Muhammad Fozilbek qisqartirib tarjima qilgan.

Dastlab toshbosmaxonada 12 kishi ishlagan. Toshbosmaning birinchi mutaxassislari bo'lgan Danilin va Vasilyevlar kelishgach, bosma mashinalarga avval 25, keyinchalik 40 kilovatli neftda ishlovchi motorlar o'rnatiladi. Shundan so'ng toshbosma mashinalar elektr-bug' yordamida ishlaydigan bo'ladi. Mutaxassislarning soni yigirmaga yetadi. G'ulom aka malakali ishchilariga, shogird bolalarga haftalik ish haqini har payshanba berib turgan. Juma kuni bosmaxonada dam olish kuni bo'lgan.

1918-yilda Orifjonovning "Gulomiya" litografiyasi va O.A. Portsev bilan V.M. Ilyinning tipografiyalari xalqniki deb e'lon qilinadi hamda yangi ishchilar davlati hisobiga o'tkaziladi. G'.H.Orifjonov toshbosmaning yangi boshqaruvchilaridan biri bo'lib, vaqtinchalik o'z bosmaxonasida ishda qolganligi ma'lum, lekin 1921-1947 yillardagi hayoti hozirgacha bizga noma'lum. O'zbek noshirchiligining ilk qaldirg'ochlaridan biri bo'lgan G.H. Orifjonov yetmish uch yoshida (1947-yilda) vafot etgan. 1917-yilgacha uning "G'ulomiya" va "Orifjonov" toshbosmaxonasida ikki yuzga yaqin kitob juda ko'p nusxalarda nashr qilingan. Ularni o'rganish o'zbek tadqiqotchilarining faxrli burchidir.

Savol va topshiriqlar:

1. *Litografiya so'zi qanday ma'noni bildiradi?*
2. *Toshkentda qachon birinchi litografik bosmaxona ishga tushirilgan?*

3. *Toshkentda ochilgan ilk xususiy nashriyotlar tarixi haqida ma'lumot to'plang.*
4. *Xiva xonligida matbaachilik qanday yo'lga qo'yilgan edi?*
5. *Internet materiallaridan foydalanib G'ulom Hasan Orifjonov faoliyati haqida ma'ruza tayyorlang.*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншunoslik сабоқлари, Т.,2019
2. Ziyodov Sh. Markaziy Osiyoda ilk toshbosma kitoblar nashri tarixidan/-T.: Sharqshunoslik, 2009, - №14.
3. Hakimov M. Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. -T.: Fan,1991.
4. Erkinov A, Polvonov N, Aminov H. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fexxristi. -T.: Yangi asr avlodi,2010

4-mavzu: Nashr turlari. Faksimil nashrlar

Reja:

1. *Ma'naviy ehtiyojdan kelib chiqub tayyorlanadigan nashrlar*
2. *Ilmiy ehtiyoj tufayli tayyorlanadigan nashrlar.*
3. *Ta'limiy ehtiyoj nashrlari.*
4. *Faksimil nashr.*
5. *Fixrist.*

Tayanch so'z va iboralar: *nusxalarni saralash, ilmiy-tanqidiy matn, yig'ma-qiyosiy matn, ilmiy-ommaviy matn, bayoz, kashkul (majmua), tarixiy asar, faksimil nashr, fixrist.*

Har bir yozma yodgorlikni nashrga tayyorlashning tartib – qoidalari, talablari bor. Matnshunoslik nashr uchun material yetkazib beruvchi soha bo'lgani uchun u arxeografiya fani bilan bevosita birgalashib ish olib boradi. Arxeografiya esa qadim va o'rta asrlarda yaratilgan asarlarning nashr etish tartibini belgilab beradi. Kitobda, albatta, so'zboshi, arxeografik kirish (yoki muqaddima), matnshunoslik tadqiqoti beriladi; tegishli o'rinlarda esa ilmiy apparat deb nomlanadigan izoh va ko'rsatkichlar, ilovalar, bibliografiya berilishi lozim. Ular yozma meros namunasini kitobxonga

to'g'ri va oson yetib borishiga xizmat qiladi.⁹

Asar matni *ma'naviy ehtiyoj, ilmiy ehtiyoj, ta'limiy ehtiyoj* (xrestomativ material)ga ko'ra nashrga tayyorlanadi. *Ma'naviy ehtiyoj* bo'yicha: 1) transliteratsiya nashrlar; 2) tarjima nashrlar; 3) tabdil nashrlar; 4) nasriy bayon amalga oshiriladi. Bunday nashr turida qisqartirishlarga yo'l qo'yiladi. *Ilmiy ehtiyoj* bo'yicha ilmiy-tanqidiy nashr, yig'ma-qiyosiy nashr, faksimile-nusxa nashri, akademik nashr, diplomatik nashrlar amalga oshiriladi. Bunday nashr qo'lyozmaning barcha nusxalari jalb etilgan holda tayyorlanadi, nashr matnshunoslik tadqiqoti va ilmiy apparat bilan ta'minlangan bo'ladi. *Ta'limiy ehtiyoj* nashrlariga maktab, litsey, oliy ta'lim muassasalari uchun tayyorlangan xrestomatiyalar kiradi. Ma'lumotlar xronologik tartibda joylanadi. Xrestomatiyalar ijtimoiy buyurtma bo'yicha saralab tuziladi.

Nashr uchun asar matnini tiklash (tuzish) ishi shu asarning saqlanib qolgan nusxalarini aniqlab, ularning ro'yxatini tuzib olishdan boshlanadi. Bu ishni turli fondlarning tavsif kataloglaridan boshlagan ma'qul:

- Sobraniye vostochnykh rukopisey AN UzSSR (11 tomlik).
- Katalog fonda Instituta rukopisey IR AN UzSSR (2 tomlik).
- Katalog vostochnykh rukopisey AN TadjSSR kataloglaridan.
- Mazkur fondlarning kartoteka kartochkalaridan.
- Muzeylarning qo'lyozma fondlari katalog va kartoteka kartochkalaridan.
- Xorijiy (Moskva, Sankt-Peterburg, London, Turkiya, Eron, Pokiston, Hindiston) qo'lyozma fondlari monografik (kitob) kataloglaridan; (imkon bo'lsa - kartoteka kartochkalaridan) .
- Shaxsiy arxivlardan.
- O'rta asr manbalari ustida ish olib borilgan yirik monografik tadqiqot bibliografiya va ko'rsatkichlaridan;
- Internet saytlari ma'lumotlaridan qidiriladi.

Bu ishlarning natijasida: 1) mazkur manbalarda uchragan asarlarning nomi,

⁹ M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.52-6er

saqlanish o'rnini, saqlanish raqami kabilardan iborat ro'yxat yuzaga keladi; 2) ayni paytda shu o'rinlardagi ma'lumot matnlari ko'chirib olinadi va ulardan ma'lumotlar bazasi hosil qilinadi; 3) hosil bo'lgan ro'yxatdan ularni qo'lga kiritish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi, ya'ni qo'lyozmalardan mikrofilm, fotokopiya olish, skaner qilish yo'li bilan nusxa olinadi. Bu ish O'zbekiston qo'lyozma fondlarida mas'ul xodimlar bilan kelishilgan holda amalga oshirilishi mumkin. Xorijiy fondlardan qo'lyozmalarning nusxalarini qo'lga kiritishning rasmiy kanali yo'q. Bunday nusxalarni elchixonalarining madaniy markazlari, xalqaro ilmiy anjumanlarning o'sha mamlakatdan kelgan qatnashchilari orqali shaxsiy iltimos qilish yoli bilan qo'lga kiritiladi. Tadqiqotchi o'sha mamlakatlarda tashkil qilinadigan ilmiy konferensiyalarda shaxsan qatnashish chog'ida bu ishni qilishi mumkin. Ba'zan mumtoz adabiyot olimlari arxivida ham shunday nusxalar uchrab qoladi. Asar ko'p nusxalarda saqlanib qolgan bo'lsa, matnshunos ulardan foydalanib, eng ishonchli matnni yuzaga keltirishi kerak bo'ladi.

1. Buning uchun mavjud nusxalarning barchasini yig'ib olish kerak (qo'lyozma, fotonusxa, ksereonusxa, mikrofilm, nashr nusxa va hk.).

2. Nusxalarni dastlabki ko'rib chiqish:

- davrini, o'rnini aniqlash (yil, shahar);
- o'zaro aloqadorlik darajasini aniqlash (muallif nusxasi, asl nusxa, ko'chirilgan nusxalar);

3. Nusxalarni xillash tartibi:

- benuqson // nuqsonli;
- to'la // to'la bo'lmagan;
- o'zgartirib ko'chirilgan // o'zgartirmay ko'chirilgan va hk.

4. Tayanch nusxa belgilab olinadi (eng qadimiy, benuqson va to'la saqlangani). Keyingi barcha ishlar shu nusxa atrofida olib boriladi. Nusxalarning aloqadorlik darajasini belgilash:

- Musavvada (qoralama) - muallif tomonidan yozilgan;
- Oqqa ko'chirish - kotib yoki muallif tomonidan ko'chirilgan;
- Kitobat 1 - kotib tomonidan muallif nusxasidan ko'chirilgan;
- Kitobat 2 - boshqa kotib tomonidan o'zidan oldingi kotib nusxasidan ko'chirilgan;

-Kitobat 3 - yana boshqa kotib tomonidan o'zidan oldingi kotib nusxasidan ko'chirilgan va hk. Xillash jarayoni bir tayanch nusxa va bir necha yordamchi nusxalarni tayin qilib olingach, nihoyasiga yetadi.

Yozma yodgorliklar nashrining har biri o'z xarakteriga ko'ra turlicha ilmiy ma'lumotnomalar (ilmiy apparat) berilishiga muhtoj bo'ladi. Ilmiy nashrlar ilmfanning ma'lum bir sohasining keyingi rivojlanishi uchun o'zidan oldingi materiallar bilan ta'minlash uchun yaratiladi.

Jumladan, adabiy merosning ilmiy nashri adabiyotshunoslikning nazariy masalalari, til va adabiyotning rivojlanish bosqichlarini uning alohida namoyandalari hayoti va ijodini yoritishda bebaho manba hisoblanadi. Bu ma'lumotnomalar asar yoki kitob haqida imkoni boricha ko'proq tasavvur olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Asar va uning matnidan oladigan ma'lumotlarimizni to'ldiradi. Ma'lumotnomalar nashrga muallif, tadqiqotchilar va nashrlar tomonidan kiritiladi. Ular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin.

- So'zboshi (nashrga tayyorlovchidan)
- tadqiqot
- kirish
- sahifa osti izohlari.
- ilovalar:
 - asarlar ko'rsatkichi;
 - ismlar ko'rsatkichi;
 - geografik nomlar ko'rsatkichi;
 - qiyin so'zlar lug'ati...

So'zboshida asarning adabiyot tarixida tutgan o'rni, muallifning shaxsiyati, asar nusxalarining saqlanganlik darajasi, matnni qayta tiklash va chop etishda ularning qay biri qay darajada e'tibor topgani xususida ma'lumot beriladi. Tabdil yoki ommabop nashrlarda so'zboshi berilmasligi ham mumkin. Ammo bu ishni ma'qul deb topishmaydi. Matnshunoslik tadqiqoti — ilmiy nashrning arxeografik kirishidan keyin beriladi. Unda bir so'z bilan aytganda, matn tarixi berilgan bo'ladi. Tadqiqot, ko'pincha, faksimil, akademik va ilmiy - tanqidiy matn nashrlarining uzviy qismidir.

Misol tariqasida matnshunos olimi M. Hamidovning matnshunoslik tadqiqotidan parcha keltiramiz: «Ma'lumki, ilmiy-tanqidiy matnda qo'lyozmalar harfiy qiyosi jarayonida aniqlangan farqlar tasnifi va ularning matniy tadqiqi eng asosiy rol o'ynaydi. Har bir tekstologik farqni unga talqin bermasdan, yorqinlik kiritmasdan turib istifoda etish mumkin emas. "Talqini berilmagan manbashunoslik faktini yaroqsiz deb hisoblamok kerak, tadqiqotchining shunday yondashuvigina muallif matnini ishonchli tarzda tiklashga imkon beradi", - deb yozgan edi rus sharqshunosi D.S.Lixachev. Bu manbashunoslik ilmining eng muhim prinsiplaridan biridir. Matn tuzish jarayonida aniqlangan tekstologik xarakterdagi barcha saxv va matniy tafovutlarni uch guruhga tasniflab o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Kompozitsion o'zgarishga olib kelgan farqlar.
2. Imloviy xatolar.
3. Matnni ma'noviy buzilishga olib kelgan tafovutlar.

Kompozitsion o'zgarishlar deyilganda, matndagi voqealar bayonining izchilligiga putur yetkazadigan katta-kichik matniy tushirmalar, qisqartmalar va kiritmalar nazarda tutiladi. Tayanch nusxa sifatida istifoda etiladigan qo'lyozmada shunday kamchilik mavjud bo'lganda, ular yordamchi nusxalar matni qiyosi asosida to'ldira boriladi. Imloviy xatolar borasida shuni aytish kerakki, agar ular matn mazmuniga jiddiy zarar yetkazadigan bo'lsa, albatta farq sifatida olinishi lozim. Chunki so'zlarda birgina nuqtaning tushirib qoldirilishi yoki orttirilishi yoxud harfning tushirib yozilishi natijasida ular butunlay aks ma'noni bildiruvchi lafzlarga aylanishi matnshunoslik ishlari amaliyotida juda ko'p kuzatilgan. Chunonchi, Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida:

Bijin topsa yer to ichiga sig'ar,

Ne qolsa ovurtiga borin yig'ar,—bayti mavjud.

Baytni ikkinchi misrasidagi "ovurt" - "lunj" ma'nosini beruvchi so'z dostonning Abdujamil kotib ko'chirgan nusxasida (UzR FA SHI №5018, 1484/85 y.) «o'rniga» shaklida xato yozilgan. Bayt mazmuniga e'tibor qilinsa, maymun tabiatiga xos bo'lgan salbiy sifat tasvirlanyapti. Ya'ni, maymun topganini to'yguncha yeb, qolganini lunjiga to'plar ekan. Tasvirdan maqsad maymun emas, balki boylikka xirs

qo'ygan maymunsifat baxil insonlarni tanqid qilishdir. Shu sabab Navoiy "ovurt" so'zini tabiat hodisalarini, hayvonot dunyosi voqealarini sinchkovlik bilan kuzatishi natijasi o'laroq juda o'rinli qo'llagan. Demak, o'z-o'zidan ravshanki, "o'rniga" so'zi bayt mazmunini ham, Navoiy aytmoqchi bo'lgan muhim fikr mohiyatini ham ochish uchun xizmat qila olmaydi. Matniy xato "ovurt" so'zidagi "te" harfining bir nuqtasi kam qo'yilishi natijasida sodir etilgan.¹⁰

Sahifa osti izohlari so'zboshida kam uchraydi, tadqiqot qismida ko'proq bo'ladi. U albatta, muayyan tartibga bo'ysungan holda beriladi. Asosiy matn osti izohlarida ularning kimniki ekani aniq ajralib turishi kerak. Ilovalar — nashrda matndan keyin berilib, asosan, izoh va ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi. Izohlanayotgan material imkon bersa, ular alifbo tartibida joylashtiriladi (asarlar, ismlar, geografik nomlar... ko'rsatkichlari - alifbo tartibida; muallif asarlari ro'yxati - yozilgan yillari tartibida va x-k.). Ilovalar ham barcha nashrlarda berilavermaydi. Qiyin so'zlar lug'ati - ikki xil usulda beriladi: biri — sahifa ostida, ikkinchisi nashr oxirida. Bu usullarning muvofiqrog'i nashrning xarakteriga qarab tanlanadi. Sahifada lug'atlar ko'payib ketgudek bo'lsa, nashr oxirida bergan ma'qul. Lug'at ham barcha nashrlarda uchrayvermaydi.

Muallif asarining mo'tabar qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lsa, uning faksimil nashri yangi tadqiqotlar uchun bebaho manba sanaladi. Ayniqsa, ilmiy-tanqidiy matnlarni tayyorlashda turli davlatlarda saqlanayotgan qo'lyozma asar nusxalarining faksimil nashrlari nihoyatda asqotadi. Faksimil nashr qo'yozma yozuvi, imlosi, bezaklari, strukturasi kabi asar matni tarixini oydinlashtiruvchi jihatlarni aniqlash ishlarini osonlashtiradi. Bunday nashrlarda qo'lyozmaning tavsifi, mundarija va tegishli ko'rsatkichlar bo'lishi, lug'at qo'lyozmalarida so'zlarning alifbo tartibida berilgan ochqichi bo'lishi shart. 1968-yili Hanid Sulaymon A. Navoiyning "Ilk devon"ining 1465-1466 -yili mashhur xattot Sultonali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmasining faksimilini nashr ettirdi. Ilk devonning faksimilida

¹⁰ Nodir manbalar // Sharq mash'ali, 1999, №1-2. -B.36

qo'lyozmaning xati yirik nasta'liq uslubida, Xurosonning oliy navli ipak qog'oziga qora siyohda yozilgan. Xattotning xati asar matnini aniq ifodalagan, deyarli barcha harflarni aniq o'qisa bo'ladi. "Navodir un-nihoya" fotokopiyasida esa biroz xiraliklar mavjud bo'lib, bu xususda Suyuma G'aniyeva shunday fikr bildirgan:" Xatning yozilish uslubi haqida aytish kerakki, u professional kotib xatiga o'xshamaydi. Masalan, alif, kof, lom harflari o'ng tomonga moyil qilib yozilgan. Misralarning notekisligi esa xatning mistarsiz yozilganidan belgi beradi. Lekin, shubhasiz, xat kitobat san'atini puxta egallagan odamning qo'li bilan yozilgan...harflarning ust va ostki nuqtalari alohida-alohida, aniq va dona-dona qo'yilishi eski o'zbek tilidan xabardor bo'lmagan forsiyzabon kotiblarga yengillik tug'dirish maqsadida qilinganidan dalolat beruvchi omil deb qarash mumkin."¹¹ Faksimil nashrlarning yana bir go'zal namunasi A. Navoiyning Oqquyunli davlatida yashagan muxlislari tomonidan tayyorlangan devon bo'lib, Aftondil Erkinov tomonidan topilib, nashr etilgan.¹²

Hozirgi kunda dunyodagi barcha kutubxonalar o'z zahiralaridagi manbalarni elektron ko'rinishda e'lon qilmoqda. Ushbu imkoniyat qo'lyozma asarlarning raqamli nusxalarini olish, kelishgan holda faksimil nashrlarini amalga oshirish va tadqiq qilish ishlarini yo'lga qo'yishni birmuncha osonlashtiradi.

Fixrist har bir qo'lyozma manbaning asosiy belgilari, xususiyatlari va tarkibi haqidagi muayyan tartibga solingan ma'lumotlar majmuidir. Sharq qo'lyozmalarini to'liq yoki qisqacha tavsif qilishning aniq qoidalari mavjud emas. Yevropada sharqshunos olimlar tomonidan tuzilgan fixristlar o'tgan asrning o'rtalarida o'zbek matnshunoslari uchun qo'llanma rolini o'ynadi. O'zbekistonda sharq qo'lyozmalarining to'liq tavsiflarini o'z ichiga olgan birinchi fixrist O'zR FAning "Fan" nashriyoti tomonidan 1952-yilda "Собрание восточных рукописей Академии наук Уз ССР" nomi bilan nashr qilingan. Tavsif quyidagi tartibda berilgan:

1. Asarning nomi.

¹¹ Навоий дастхати, Наводир ун-ниҳоя. / Нашрга тайер., сўзбоши муаллифи С. Ғаниеваю. - Т.: Фан, 1991

¹² Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т., 2019. 59-бет

2. Muallif nomi.

3. Qisqacha ta'rif (annotatsiya)

4. Asarning yozilgan yili.

5. Kitobning nomi.

6. Ko'chirish yili.

7. Asarning boshqa nusxalari dunyodagi fondlarda yoki kutubxonalarda mavjud-mavjud emasligi.

8. Asarning yozilgan yoki ko'chirilgan yilini aniqlash imkoni bo'lmasa, bu haqda ma'lumot berish.

9. Asarning mazmuni uning sarlavhasidan anglashilib turganda yoki mazmuni unchalik ahamiyatga molik bo'lmaganda annotatsiya bermaslik.¹³

Tabobat ilmining bobokaloni Abu Ali ibn Sino (980 - 1037) to'rt yuz ellik oltita asar yozgani ma'lum. Nemis olimi K. Brokelman Ibn Sinoning 250 ta asari bilan shaxsan tanish bo'lgan. Sh. Kanavati uning 276 ta asarining fixristini tuzgan. Eron olimi Said Nafisiy Ibn Sinoning 456 ta asari nomini keltirib, undan 258 tasi bizgacha yetib kelganini ko'rsatadi. UzR FA SHI fondida esa buyuk olimning 50 ta qo'lyozma asari saqlanmoqda. Bu fondagi asarlar fixristini sharqshunos olimi B.A. Vahobova tuzishga muvaffaq bo'lgan. Bu asarlarning fixristini tuzishda olimi uning mukammal bo'lishiga harakat qilgan.

B. A. Vahobova fixristni tuzishda, asosan, quyidagi masalalarga diqqat qiladi:

1. Qo'lyozmaning ashyo raqami.

2. Asar nomi.

3. Asarning boshlanishi.

4. Asarning tugallanmasi.

5. Qo'lyozma haqidagi har xil ma'lumotlar (qog'ozi, xati, sahifasi va boshqalar).

6. Nuqsoni.

7. Ko'chiruvchisi haqida ma'lumot.

¹³ M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.89-6er

8. Ko'chirish yili.

9. O'lchovi.

10. SVR hamda boshqa fixristlar ma'lumoti.

Namuna sifatida bitta tavsifni keltiramiz: 9770/1

المسائل المعدودة

«Считанные вопросы»

Трактат представляет собой пятнадцать вопросов по медицине, заданных Ибн Сине и его ответы на них. В данном списке он фигурирует под неправильным названием, написанным позже другой рукой (Трактат вопросов и ответов). Эти вопросы и ответы касаются таких разделов медицины, как причина боли, вызванная другой натурой, горячие опухоли и применяемые против них средства, прощупывание пульса; биение пульса; среднее состояние между болезнью и здоровьем; разъяснение и уточнение отдельных медицинских терминов; причины жажды и пр. Начало после басмалы:

هذا مسائل معدودة من املا الشيخ الرئيس ابي علي
ابن سينا قدس الله روحه الخ

Список написан насталиком на желтоватой бумаге восточного производства. Название трактата и начало написаны киноварью; пайгири. На полях поправки тексту. Переписчик Йусуф б. Шайх Фатх Мухаммад б. Ниъматулла, известный как Шамсабади (л.676.)

Дата переписки — рамадан 1129/август 1717 г. (там же). 5л. (1б.-5а. 18x25).
Указ: СВР, VI, № 4341. Др. списки Вгоск. зирр1., 827/95; Канавати, № 146; Махдави, с.29622.¹⁴

Fixrist oxirida,odatdagidek, kitoblar hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati berilgan.

¹⁴ M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.104-ber

Savol va topshiriqlar:

1. *Faksimil nashrning o'ziga xos belgilarini aniqlang.*
2. *A.Navoiyning qaysi asarlarining faksimil nashri mavjud?*
3. *Nashrning qanday turlari mavjud?*
4. *Fixrist nima?*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т.,2019
2. Erkinov A, Polvonov N, Aminov H. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fixristi. -T.:Yangi asr avlodi,2010

5-mavzu: Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish

Reja:

1. Matnni tiklash jarayonida qo'llanadigan metod va usullar.
2. Tarixiy manbalar klassifikatsiyasi.
3. Adabiy manbalar klassifikatsiyasi.
4. Matnlar klassifikatsiyasi.

Tayanch so'z va iboralar: *matn, asar, ko'lyozma, nusxa, dastxat, qoralama, oqqa ko'chirma, ko'chirma nusxa (kopiya), arxetip, variant, matn tarkibi, matn tarixi, matn tanqidi, arxeografik kirish, matniy tafovut, izoh va ko'rsatkichlar, nashr turlari, tamoyil.*

Adabiyot tarixi, til tarixi kabi fanlar yozma yodgorliklar matni asosida yuzaga keladi. Yozma yodgorliklarni muomalaga, istifodaga kiritish esa matnshunoslik zimmasidadir. Adabiyot tarixi, til tarixining tadqiqot ob'yekti to'laligicha matnshunoslikning ham tadqiqot obyektidir. Faqat matnshunoslik adabiyot tarixiga material yetkazib berishda ba'zan oldinda, ba'zan orqada yuradi, ya'ni adabiyot tarixi matni hali chop etilmagan yoki tarjima qilinmagan asarlar yuzasidan ham ish olib boradi.

Ma'lumki, fan "yangi bilimlarni egallash bilan bogliq faolyatni ham, bu faoliyatning mahsuli — olamning ilmiy manzarasi asosini tashkil etuvchi bilimlarni ham uz ichiga

oladi, inson bilimlarining ayrim sohalarini ifodalaydi". Fanlarning hosil bo'lishi yuzasidan olimlarning olib brogan kuzatuvlariga ko'ra, soha bo'yicha yetarli amaliy baza yuzaga kelgandan keyingina ilmda fan — predmet sifatida shakllana oladi. Matnshunoslik amaliyotida hozir shunday baza bor. Matnshunoslikning o'zi yaqin paytlargacha avvaliga adabiyotshunoslikning bir qismi, to'g'rirog'i adabiyot tarixining tarkibiy bir qismi bo'lib kelgan edi. U ham endi o'zaro aloqadorlikda amalda bo'lgan bir olam tushunchalarga, qo'lyozma kitoblar davri; litografik bosma kitoblar davri; poligrafik nashrlar davri kabi tarixiy bosqichlapga: matn tuzish prinsiplari (ilmiy va ommabop nashrlar), tuzilgan matnlarni ommalashtirish prinsiplari, yozma yodgorliklarni ilmiy tadqiq qilish prinsiplari kabi tamoyillarga ega bo'lgan bir butun fanni tashkil etadi. Matnshunoslik amaliyotida, avvalo, uning umumiy mezonlar va me'yorlarni tashkil etuvchi asosiy *tushunchlar* va *tamoyillarni* e'tiborga olish, ulardan o'z o'rnida foydalanish, to'g'ri qo'llash lozim bo'ladi. Ammo bu umumiy mezonlar va me'yorlar, tushuncha va tamoyillar o'zbek matnshunosligida, o'zaro aloqadorlikda, nazariy jihatdan to'liq ishlab chiqilmagan va tartibga solinmagan. Soha mutaxassislari esa o'z ilmiy ishlarini nazariy tayyorgarllgi yetarlicha bo'lgan o'quvchilarga mo'ljallagani uchun nazariy terminologiyani o'rni bilan ishlatib ketaveradilar. Bu terminologiya ma'lumotnoma, lug'at va ensiklopedik nashrlarda tarqoq holda mavjud. Ammo o'rgatish chog'ida ularni mohiyatiga ko'ra turkumlashtirib, o'zaro aloqadorlikda tushuntirish lozim bo'ladi. Chunonchi, "ilmiy apparat" bilan "kon'yektura" so'zlari mohiyatiga ko'ra biri tushuncha, lekin ikkinchisi usul hisoblanadi. **Ilmiy apparat** – matniy tafovutlar joy olgan sahifa osti izohlari. Keng ma'noda arxeografik kirish, matniy tadqiqot, matnning berilish tartibi, izoh-u sharhlardan iborat nashr ma'lumotnomasining umumiy nomi. **Konyektura** – matnshunosning o'qilishi qiyin, buzilgan joylarni asarning umumiy mazmunidan kelib chiqib, o'z mulohazalarigagina asoslanib tuzatishidir.

Demak, matn, asar, qo'lyozma, nusxa, dastxat, qoralama, oqqa ko'chirma, ko'chirma nusxa (kopiya), arxetip (yozma yodgorlikning eng qadimgi, odatda, noma'lum bo'lgan, ammo boshqa nusxalar uchun asliyat vazifasiga o'tagan nusxa), variant, matn tarkibi, matn tarixi, matn tanqidi, arxeografik kirish, ilmiy apparat,

matniy tafovut, izohlar, ko'rsatkichlar, nashr turlari kabi tushunchalarning har biri o'ziga alohida e'tibor talab etadigan *nazariy* tushunchalardir. *Metod va usullar*: qo'lyozmaning yozilgan sanasini belgilash, atributsiya (asarning muallifi, yaratilish vaqti va o'rnini aniqlashtirish), interpolatsiya (hoshiya yozuvlari), kon'yektura, nusxalar tasnifi, matn tuzish, uni sharhlash, kotib yo'l qo'ygan xatolarni va uning bilib-bilmay kiritgan o'zgartirishlari ustida hukm chiqarish, qo'lyozmani nashrga tayyorlash metodikasi kabilar matnshunosdan *amaliy* yondashuvni talab etadigan ishlar - matnshunoslikning asosiy *metod va usullari* jumlasiga kiradi.

Matnshunos asosan uchta maqsaddan birini nazarda tutadi. Matnshunoslik tamoyillari ham shu maqsadlardan kelib chiqadi:

1. **Matn tuzish prinsiplari.** Matnshunoslikning ijtimoiy mohiyati o'tmish yozma yodgorliklarini qayta hayotga qaytarish, asar taalluqli bo'lgan soha tarixini xronologik material bilan ta'minlashdan iborat. Bu yo'lda qilingan ishlarning oliy shakli yozma yodgorlikning *ilmiy-tanqidiy matnini* tayyorlab nashr ettirishdir. (Tilshunoslar, adabiyotshunoslar, tarixchilar, fan tarixi sohasi mutaxassislari o'z ilmiy faoliyatida bunday materialga eng ishonchli manba sifatida qaraydilar.) Shu bois, matnshunoslar muayyan asarning *ilmiy-tanqidiy matnini tuzish prinsiplarini* puxtalab olib, ishning oxirigacha unga amal qiladilar (bunday materiallar alohida maqola shaklida ham chop etiladi). Matn tuzish sohasida sharqshunos - matnshunoslar eng ko'p duch keladigan holat asar matnining arab yoki fors tilida ekanligidir. Bunday asarlarning *ilmiy izohli tarjimasini* tayyorlash ham matnshunoslik ishlari jumlasiga kiradi. Klassiklarimiz Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabilarning merosi shu taxlit hayotga qaytgan. Yetuk manbashunos olim I.Abdullayev qo'lyozma manbalar matnini tayyorlashning quyidagi shakllarda bo'lishini qayd etgan: «Arab, fors yoki arab imlosida yozilgan manbaning *bir qo'lyozma asosidagi matnini*, bir qancha qo'lyozmalar asosidagi *yig'ma matnini* yoki dunyoda saqlanayotgan hamma nusxalari asosida *tanqidiy matnini* tayyorlash. Bunda matn tarixi, muallifi, uni o'rganish tarixi va to'la tavsifidan iborat so'zboshi yoziladi, so'ngra izohlari bilan asar matni chop etiladi»¹⁵.

¹⁵ Abdullayev I. Meros va talqin. – T.:Fan, 2008.-349-bet

2. *Yozma yodgorlikni ommalashtirish prinsiplari.* Ommalashtirish asar matnini chop etishdangina iborat bo'lmay, undan foydalanish yo'riqnomasini yaratishni ham o'z ichiga oladi. Bu ish asar matnini tuzgan, nashrga tayyorlagan matnshunosdan mukammal tarzda amalga oshirishni taqozo etadi (nashrga asar matni bilan birga arxeografik kirish, matn tanqidi, izoh va ko'rsatkichlar kabi qo'shimcha-tanitma materiallar ilova etiladi). Rus matnshunosligida bunday materiallarni D.S.Lixachev obrazli qilib, "konvoy" deb atagan. Qadimda bu maqsadlar uchun mashhur asarlarga katta-katta sharhlar yozilgan, asar matni hoshiya yozuvlaridan foydalanishgan. Hozirgi paytda asar matni nashrdan chiqqach, tuzuvchi-matnshunos boshlagan ishni boshqa tadqiqotchilar davom ettiradilar. Nashrga taqrizlar yoziladi. Matndagi hamon uchrab turadigan xatolar, noto'g'ri tushunishlar yuzaga chiqadi. Manbashunos- mutaxassis asar nashriga soha mutaxassislari tomonidan e'lon qilingan fikrlarning barchasidan xabardor bo'lishi, keyingi nashrlar uchun ularni nazarda tutishi lozim.

3. *Yozma yodgorliklarni ilmiy tadqiq etish prinsiplari.* Bu prinsiplarga ko'ra tadqiqot ob'yekti yuzasidan ma'lumot manbalari doirasini belgilab olish lozim bo'ladi: asarning yurtimizda va xorijda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari, asarning yurtimizda va xorijda chop etilgan nusxalari, muallif haqidagi bosma nashrlar, muallif haqida qo'lyozma manbalar, tazkiralar, asar va muallif haqidagi ilmiy tadqiqotlar.

Yozma yodgorliklar yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borish uchun mazkur asar matni tarixini yaxshi bilish kerak. Muayyan asar matn haqidagi barcha ma'lumotlar yigindisi *matn tarixi* deyiladi. Biror asar matnini qo'lyozma va bosma nashrlari asosida, eng ishonchli tarzda, tiklash, avvalo matnshunoslik tahlilini taqozo etadi. Bu tahlil natijasida matnshunoslik tadqiqoti yuzaga keladi. Matnshunoslik tahlilini esa, matn tarixi ma'lumotlarisiz amalga oshirib bo'lmaydi, chunki bu ma'lumotlar asarning shakli va mazmuni haqida aniq tasavvur olish uchun material beradi. Misol tariqasida shuni aytishimiz mumkinki, prof. M.Imomnazarovning doktorlik dissertatsiyasi himoyasida Amir Xusrav Dehlaviyning Pokistonda saqlanayotgan qo'lyozmalarini tadqiqotga jalb qilmagani xususida gap bo'ladi. Dissertant o'z javobida matnshunoslik sohasida bu asarlarning matnlari hali chop etilmaganini ta'kidlaganida mutlaqo haq edi. Dissertatsiya adabiyotshunoslik tadqiqoti bo'lgani uchun bu uzr qabul qilinishi

mumkin. Ammo matnshunoslik tadqiqotlari uchun bu holat tadqiqotdagi kemptik yer bo'lib qolgan bo'lar edi. Demak, soha mutaxassislarining fikricha, ma'lumot manbalari doirasini bu turkum ma'lumotlar bilan imkon boricha kengroq ta'minlash tadqiqotning to'laqonli bo'lishini ta'minlaydi. Shundagina manbaning har tomonlama mukammal tahlilini amalga oshirish mumkin bo'ladi.¹⁶

Klassifikatsiya- ilm yoki inson faoliyatining biror sohasiga oid o'zaro bir xil tushunchalar sistemasidir. Bu atamaning sinonimi arabcha tasnif so'zi hisoblanadi. **TASNIF** (arab. — saralash, tartibga solish) - har bir fanga xos muhim mantiqiy amal bo'lib, uning vositasida shu fan doirasida to'plangan bilimlar qat'iy tartibga solinadi. Ma'lumki, manbashunoslik fani ijtimoiy fan sohasida, asosan, ikki xil bo'ladi: tarixiy manbashunoslik va adabiy manbashunoslik. Tarixiy manbalar ularning umumiy xarakteri, o'tmishni o'zida aks ettirishiga ko'ra quyidagi olti guruhga bo'linadi:

1. Yozma manbalar:

1. Oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, moliyaviy-hisobot daftarlari, rasmiy yozishmalar va h.-jami 34 xil hujjat turlari).

2. Narrativ yozma manbalar (Narrativ –lot. qissa, hikoya) : tarixiy, geografik, kosmografik, biografik, agiografik, memuar asarlar, sayyoh va elchilarning esdaliklari. Aksariyat yozma asarlar nasrda yozilgan. Firdavsiyning “Shohnomas”si, Muhammad Solihning “Shayboniynoma”si she'riy shaklda –masnaviyda yozilgan.

2. **Moddiy (ashyoviy) manbalar:** ibtidoiy odamlar yashagan va dafn etilgan joylar, mehnat va urush qurollari, turli inshootlar, uy-ro'zg'or buyumlari, taqinchoqlar (kishilik jamiyatining qariyb 40 ming yillik tarixi).

3. **Etnografik manbalar:** xalqimizning kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan manbalar (xalq, qabila, urug' nomlari, urf-odatlar, kishilarning turmush tarzi,...). Etnografiya fani shug'ullanadi.

4. **Lingvistik manbalar:** tilning lug'at boyligidagi tarixiy so'zlar, atamalar. Lingvistik manbalar ajdodlarimizning ijtimoiy-siyosiy hayotini o'rganishga yordam beradi.

¹⁶ M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012.16-18-6.

Etimologiya sohasi shug'ullanadi.

5. Xalq og'zaki adabiyoti: mif va afsonalar, qissa va dostonlar. Og'zaki adabiyotning ildizi ibtidoiy jamoa va ilk feodalizm tuzumiga borib taqaladi. Tabariy, Mas'udiy, Beruniy, Firdavsiy, Ibn al-Asir asarlari orqali ayrim namunalari bizgacha yetib kelgan. Masalan: Kayumars, Jamshid, Siyovush, To'maris, Shiroq haqidagi afsona va qissalar. Folklorshunoslik fani shug'ullanadi.

6. Mo'jaz rasm – miniatyuralar: X-XIX asrlar davomida qo'lyozma asarlar mo'jaz rasmlar bilan ziynatlangan. Ularda rassom yashagan tarixiy davr haqida ma'lumotlar jamlangan. Masalan, Kamoliddin Behzodning Bibixonim masjidi qurilishiga bag'ishlangan miniatyurasida XV asrga oid qurilish jarayoni, mehnat qurollari, ustalar tasviri berilgan.

Sharq yozma manbalarini klassifikatsiya qilish, ya'ni turkumlashning aniq bir qoidasi hozirgacha ishlab chiqilgan emas. Shu kungacha *qo'lyozma asarlar tiliga ko'ra, qaysi fan sohasiga oidligiga ko'ra, mazmuniga ko'ra, qayerda va qachon yozilganiga ko'ra tasniflangan va kataloglari tuzilgan.*

1. Kelib chiqish joyi bo'yicha: 1) o'zimizda yaratilgan manbalar; 2) xorijiy manbalar (yevropa sayyohlarining qaydlari va asarlari).

2. Tili bo'yicha: 1) forsiy manbalar; 2) arabiy manbalar; 3) turkiy manbalar.

3. Davri bo'yicha: qadimiy, o'rta asr, yangi davr va hozirgi zamonga tegishli manbalar.

4. Shakli bo'yicha: og'zaki, yozma, etnik, moddiy (ashyoviy).

5. Janri bo'yicha: memuarlar, tarixiy xronika, xatlar va yozishmalar, hujjatlar, xorijiy xronikalar (Qadim Xitoy xronikalarida Turkiston tarixi kabi), arxiv fondlari.

6. Yozuv materialiga ko'ra: bitiktoshlar, teridagi yozuvlar, kitobalar (bino peshtoqidagi yozuvli bezak) va qog'ozdagi manbalar.

7. Yozmalarning mazmuniga ko'ra turlari: tarixnavislik, ilmiy manbalar, falsafiy manbalar, diniy manbalar, tasavvufiy manbalar, adabiy manbalar.

Bir guruh olimlar esa ularni *rasmiy hujjatlar, tarixiy asarlar, geo- kosmografik asarlar, biografik asarlar* kabi turlarga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladilar.

Manbalarni avtograf (muallifning o'z qo'li bilan yozilganligi) va ko'chirilgan

nusxa ekanligiga qarab tasniflash hollari ham kuzatiladi.

O'zbek matnshunosligi tarixida ko'p nusxali matn tarixini tiklashning umumiy nazariy tamoyillari ishlanmagan bo'lsa-da, bu masalada muayyan manbagagina xos tajribalar, yondashuvlar kuzatiladi. Shu tajriba va yondashuvlarni tanqidiy o'rganib, ishonchli matnni tiklashning quyidagi to'rt tamoyilini sanash mumkin:

- 1) xillash (*ko'p nusxali matnning turlarga ajratish: qo'lyozma, toshbosma, bosma*);
- 2) tasniflash (*xillangan matn turini sanalar bo'yicha ajratish: asr, yil, oy*);
- 3) qiyoslash (*qo'lyozmalarining xati va matn to'liqligi solishtiriladi: badxat, xushxat*);
- 4) saralash (*qiyos natijasida saralangan nusxalarning matn butunligi aniqlanadi*).

Matnlar **janr va nashr turlari** bo'yicha tasniflanadi. Janr turlariga ko'ra tasnifga:

- adabiy matnlar(*devon, doston, qasida va shu kabilar*),
- tarixiy matnlar(*tarix-yilnomalar, tazkira – esdalik, manoqib, vaqfiya va shu kabilar*),
- yozishmalar (*maktubot, ruq'aot, munshaot va shu kabilar*),
- diniy matnlar (*tafsir, ta'vil, fikh, kalom, tasavvuf va shu kabilar*),
- fan sohalariga bag'ishlangan matnlar kiradi.

Turli to'plamlar, monografik risolalar, majmualar, bayozlar shaklida ko'chirilgan yoki toshbosma usulida chop etilgan asarlar *nashr turlari bo'yicha ham tasniflanadi*. Tasniflash matnshunos uchun muhim ahamiyatga ega. Zero, tadqiq etilayotgan matn turli janr va nashr turlariga xos belgilarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, tazkiralarda biografik ma'lumotlar bilan birga she'rlardan parchalar, xatlardan namunalar yoki tarixiy lavhalar qorishiq keladi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Matnshunoslik nechta tamoyilga asoslanadi?*
2. *Qo'lyozma asarlar qanday belgilariga ko'ra tasniflanadi?*
3. *Qo'lyozma asarlar janriga ko'ra qanday tasniflanadi?*
4. *Nashriga ko'ra tasniflash nima?*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т.,2019
2. Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash va fixirlash.- Т.:2004

3. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik//Qisqacha kurs. – T.: 2000

6-mavzu: Matnshunoslikning tadqiq usullari. Hijriy yilni milodiyga tabdil qilishning oddiy formulalari

Reja:

1. *Matnshunoslikning tadqiq usullari.*
2. *Hijriy taqvim.*
3. *Hijriy yilni milodiyga aylantirish formulasi.*

Tayanch soʻz va iboralar: *tadqiq usullari, atributsiya, ateteza, konyektura, gloss, interpolyatsiya, tekstologik belgilar.*

Matnshunoslikning qoʻlyozmalar bilan bogʻliq tadqiq usullari zamonaviy adabiyotlar, adabiy arxiv materiallari, davriy matbuot tadqiqi bilan shugʻullanadigan matnshunoslik tadqiq usullaridan farq qiladi.

Bular quyidagilar:

1. Qoʻlyozmaning oʻlchamlarini hisoblash. Manbashunoslik va matnshunoslikda tavsif qoʻlyozmaning oʻlchamlaridan boshlanadi. Qoʻlyozma asarlarning oʻlchami rus sharqshunosligida eni va boʻyini santimetr hisobida olingan uzunluk bilan belgilanadi. Yevropa sharqshunosligida esa inch (dyum) oʻlchov birligi bilan hisoblash qoidaga kiritilgan. Masalan, 24 varaq, 15x22 cm; Book of 328 pages, 5 ¼ by 8 ½ inches.

Satrlar soni va qatorlar uzunligi, varaqning boshqa oʻlchamlarini aniqlash metodikasi XX asr boshlarida A. Klark tomonidan ishlab chiqilgan.

3. Atributsiya va ateteza. *Atributsiya* – matn muallifini aniqlashdir. Matnshunos matnning muallifini (masalan, gʻazalning maqtaʼsidagi taxallus vositasida) matn klassifikatsiyasi, sanalarni belgilash, matnning yaratilish joyini aniqlash kabi bir qancha tekstologik tadqiq usullaridan foydalanib, muallif nomi va tarjimai holini tiklashi mumkin. *Ateteza* esa muayyan asarning muallifi notoʻgʻri koʻrsatilgan taqdirda, uni nooʻrin mualliflikdan himoya qiladi. Bahs qilinayotgan muallifning barcha asarlari qiyosan oʻrganilib, hududiy va davriy, gʻoyaviy va uslubiy, tekstologik

jihatdan kompleks tadqiq amalga oshiriladi va xulosa chiqariladi. Masalan, “Gul va Navro’z” dostonining muallifi shu usul bilan aniqlangan.

4. Konyektura yo’li bilan matnni tiklash. Matn kontekstidan kelib chiqib matndagi xato yozilgan o’rinlar yoki o’qib bo’lmas so’z va jummalarni tiklash konyektura deyiladi.

5. Gloss va interpolyatsiyalar tahlili. Gloss –qo’lyozma nusxalarning hoshiyalarida uchraydigan izohlar, to’ldirishlar, boshqa manbalarga havolalar, Qur’oni karim oyatlari yoki hadislardan keltirilgan misollardir. Ular asosiy matndan alohida bo’lib, umumiy mazmunni to’ldiradi. Qo’lyozmadan nusxa ko’chirish jarayonlarida ayrim xattotlar hoshiyadagi bitiklarni asosiy matnga qo’shib yuborgan holatlar ham uchraydi. Bunday o’zboshimcha tahrir interpolyatsiya deyiladi. Interpolyatsiyani asosiy matndan ajrata olishmatnshunos oldida turgan murakkab vazifa hisoblanadi.

6. Matnlarni tasniflash (klassifikatsiya qilish). Matnlar janr va nashr turlari bo’yicha tasniflanadi. Janr turlariga adabiy (devon, doston, qasida va shu kabilar), tarixiy (tarix-yilnomalar, tazkira – esdalik, manoqib, vaqfiya va shu kabilar), yozishmalar (maktubot, ruq’aot, munshaot va shu kabilar), diniy (tafsir, ta’vil, fikh, kalom, tasavvuf va shu kabilar), fan sohalariga bag’ishlangan matnlar kiradi. Turli to’plamlar, monografik risolalar, majmualar, bayozlar shaklida ko’chirilgan yoki toshbosma usulida chop etilgan asarlar nashr turlari bo’yicha tasniflanadi. Tasniflash matnshunos uchun muhim ahamiyatga ega. Zero, tadqiq etilayotgan matn turli janr va nashr turlariga xos belgilarga ega bo’lishi mumkin. Masalan, tazkiralarda biografik ma’lumotlar bilan birga she’rlardan parchalar, xatlardan namunalar yoki tarixiy lavhalar qorishiq keladi. Devon tartibiga amal qilmaslik esa uning majmuaga aylanib qolishiga olib keladi. Bayoz va tazkiralalar to’plam-antologiyalar guruhiga kirsa-da, bayozning tarkibini asosan shoirlar ijodidan namunalar tashkil etadi.

7. Matnning yaratilish joyini aniqlash. Matn muallifi aniq bo’lmagan holatlarda matnning yaratilish joyiga qarab muayyan xulosalarga kelish mumkin. Bunda matn voqealari bayoni, hoshiyalar va ochiq sahifalardagi qaydlar, muhrlar kabi matn tarixini ochishga imkon beradigan barcha imkoniyatlar o’rganiladi. Matndagi sheva elementlari, fonetik, leksik, morfologik shakllar, muayyan hududga xos urf-odat,

marosimlar matnning yaratilish joyini aniqlashda yaxshi ko'rsatkich bo'la oladi.

8. Tekstologik belgilarni aniqlash. Qo'lyozma asarlar ko'chirilish tarixining muayyan bosqichlarida boshqa nom ostida ko'chirilishi ham mumkin. Asarning xalq orasida mashhur bo'lgan nomi yoki shu janr guruhiga kiruvchi atamalar bunga sabab bo'ladi. Masalan, "Hidoya", "Muxtasar", "Vaqoye", "Chor devon" kabilar. Asarning asl nomini tiklash uchun matnshunos o'zi tadqiq etayotga qo'lyozma asarning nusxalarini qiyosan o'rganadi, saralash yo'li bilan matni aynan takrorlanayotganini ajratib oladi. Nomi bir xil matnlar o'rtasida farq bor-yo'qligini kuzatadi. Tekstologik belgilar o'rtasidagi mutanosiblikni belgilaydi. Tekstologik belgilar barcha tavsifiy alomatlar, tahrir izlarini o'z ichiga oladi.

9. Matnni tiklash (rekonstruksiya qilish). Matnshunos asosiy matnni tuzishda qo'lyozma asar nusxalarida uchraydigan farqlar, tushirib qoldirish yoki qo'shib yozish holatlariga duch keladi. Ularning tog'ri-yoki noto'g'riligini tekshirish va aniq to'xtamga kelgandan so'ng asosiy matnga tuzatish kiritish matnshunosdan katta mehnat talab qiladi.

10. Matnni sanalashtirish. Matnning sanasi bo'lmagan taqdirda matnshunos nusxalardagi tafovutlar, birlamchi variant haqida xulosa chiqarishga qiynaladi. Qo'lyozma asarning tavsifiy belgilari, qog'ozi, hoshiyadagi qaydlar yordamida nusxaning sanasini taxminiy aniqlash mumkin.

11. Matniy tafovutlarni tahlil qilish usuli. Matniy tafovutlarni aniqlash usuli "asl" yoki "dastlabki" matnni tiklash jarayonida qo'llanadi. Matnshunos matn tarixidagi barcha davriy o'zgarishlarni kuzatib, ularning sodir bo'lish sabablarini aniqlashi juda muhim. Tahlil oddiy farqlarni aniqlashdan boshlanib, oxirida umumlashtiruvchi xulosalarga kelish bilan tugaydi. Farqlar qo'yozma nusxalari orasida, xronologik tartibda, makon va hudud tartibida guruhlashtirilgan holda qiyoslanadi. Matniy tafovutlar xattot va kotiblar tomonidan so'zni noto'g'ri o'qish sababli, shuningdek, muallif yoki kotib tomonidan ongli ravishda qilingan tahrir tufayli paydo bo'lgan bo'lishi mumkin. Matnshunos farqlarning sababini aniq belgilashi lozim.

12. Muallif matni xatoliklarini aniqlash. Ayrim ijodkorlar o'z asarlarini ko'chirish jarayonida xatoliklarga yo'l qo'yishi mumkin. Ayrim harflarning tushib

qolishi, sanalarning noto'g'ri qo'yilishi kabi mexanik xatolar xattotlar faoliyatida ham aks etadi. Matnshunos xatoning muallif tomonidan ongli ravishda qilinmaganligini muallifning ilmiy-badiiy iqtidori, matn mazmuniga talabchanligi darajasini o'rganish orqali aniqlaydi.

13. Ko'chirishdagi xatoliklarni tahlil qilish. Kotiblar so'zni to'g'ri o'qiy olmasalar, asliyat husnixati xususiyatlarini yaxshi tushunmasalar, ko'chirish jarayonida ko'plab xatoliklarga yo'l qo'yadilar. Matnshunos tomonidan xolis aniqlangan xato qiyosiy tahlil orqali asosiy matnda tuzatib boriladi.

14. Matnni ongli ravishda o'zgartirish hollarini tahlil qilish usuli. Matn qasddan yoki beixtiyor o'zgartirilgan bo'lishi mumkin. Bunday holat xattot yoki kotibning "o'ta bilag'onligi" yoxud "shunday bo'lishi kerak edi" degan iddaoda matnni tuzatib ketishi natijasida yuz beradi. Matnshunos manbalarining xronologik yoshiga qarab farqlar dinamikasini tuzib chiqadi. So'ng manbaning ko'chirilish davri va hududini o'rganadi. Ushbu tahlillar o'zgartirishning qasddan yoki beixtiyor qilinganini aniqlab beradi.

15. Asosiy matn tuzish usuli. Asosiy matn tuzish - bu muallifning asl matnini tiklash degani emas, buning ilojisi yo'q, deyarli. Asosiy matn deganda, matnshunos tomonidan nashr uchun tayyorlangan qo'lyozma asarning so'nggi varianti nazarda tutiladi.

16. Qo'shimchalar va tushirib qoldirishlarni aniqlash usuli. Manbalar qiyosiy o'rganilganda, ko'pincha, bir nusxadagi muayyan matn bo'lagi ikkinchi nusxada tushib qolgan bo'ladi. U chindan tushib qolganmi yoki, aksincha, qo'shilib qolganmi, buni matnshunos aniqlaydi. Ushbu tadqiq usuli har ikkala manbaning "qiyofadoshlarini" to'plash va saralashdan boshlanadi. Ikki guruh manbalarini o'rganish asnosida eng qadimiysi aniqlanadi, so'ng o'zgarishga uchragan manba davrigacha ko'chirilgan manbalardagi holat o'rganiladi. O'zgarishga uchragan nisbatan qadimiyroq manba uchragan taqdirda, uning tavsifiy, davriy va hududiy belgilarini o'rganish orqali o'zgarish bo'yicha xulosa chiqariladi.

17. Qo'yozma nusxalar o'rtasidagi farqlar tahlili. Matnshunos qo'lyozma asar nusxalari ustida ishlar ekan, ularning qaysi matndan ko'chirilganligini aniqlashi nusxalar o'rtasidagi farqlarning paydo bo'lish sabablarini oydinlashtiradi. Bu

jarayonda matniy o'zgarishlar xronologik tartibda guruhlashtiriladi va eng qadimiy nusxalar bilan solishtiriladi. Ushbu tahlil natijasida asarning dastlabki variant haqida muayyan tasavvurga kelinadi.

18. Nusxalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va munosabatni aniqlash usuli.

Qo'lyozma va toshbosma usullarida chop etilgan asarlar o'rganilayotganida muayyan asarning qaysi matn asosida ko'chirilganini aniqlash ham muhim hisoblanadi. O'rganilayotgan asar asl yoki yagona nusxa bo'lsa, bu usul qo'llanmaydi.

Hijriy yilni milodiyga aylantirishning bir necha formulasi mavjud. Ma'lumki, har 33 yilda hijriy yil hisobi milodiy yil hisobidan bir yilga ko'payadi. Ayrim olimlar hijriy yil bilan milodiy yil o'rtasidagi farqni 32 yoki 32,5 deb oladilar. Xuddi shunday har xillikni 622 - yilda ham (621, 621,6) ko'rish mumkin. Hijriy–shamsiy yil oylari milodiy 622-yilning bahorgi tengkunlik – 21 martidan boshlab hisoblanadi.

1-formula: Hijriy taqvim boshi 621 deb qayd etiladi. Hijriy yilni milodiyga aylantirish uchun hijriy yilni 33 ga bo'lish kerak. Sababi, yuqorida aytganimizday, har 33 yilda hijriy yil hisobi milodiy yil hisobidan bir yilga ko'payadi. Hosil bo'lgan sonni hijriy yildan ayirib, qolgan songa 621 ni qo'shish lozim. Buning formulasu quyidagicha:

$$(\text{Hijriy} : 33) - \text{Hijriy} + 621 = \text{Milodiy yil}$$

Masalan, 876 hijriy yilni milodiyga aylantirish ushuni quyidagi amal bajariladi:

$$876 : 33 = 26,54$$

$$876 - 26,54 = 849,46$$

$$849,46 + 621 = 1470,46 \text{ (milodiy 1471-yil)}$$

Qoldiq bir birlik hisoblanib, yig'indiga qo'shiladi.

2-formula: Hijriy taqvim boshi 622 deb qayd etiladi.

$$(\text{H} + 622) - (\text{H} : 33) = \text{M}$$

Hijriy 876-yilni ushbu formulaga solamiz:

$$876 + 622 = 1498$$

$$876 : 33 = 26,54$$

$$1498 - 26,54 = 1471,46$$

Hijriy 876 = milodiy 1471-1472

3-formula: Hijriy taqvim boshi 621,6 deb olinadi. Ko'rib chiqilayotgan hijriy yil 0,97 ga ko'paytiriladi.

$$(H \times 0,97) + 621,6 = M$$

Masalan, hijriy 1422-yilni milodiyga aylantirish:

$$(1422 \times 0,97) = 1379,34$$

$$1379,34 + 621,6 = 2000,94 \text{ (2001)}$$

Qoldiq sonni bir birlik deb hisoblab, yig'indiga qo'shamiz.

Milodiyni hijriyga aylantirishning oddiy formulalari

Milodiy yilni hijriy yilga aylantirishning to'rt xil formulasi bor:

1-formula: $(M - 621) : 33 + (M - 621) = H$

Masalan, 1962-yilni hijriyga aylantirib ko'raylik.

$$1962 - 621 = 1341$$

$$1341 : 33 = 40,64$$

$$1341 + 40,64 = 1381,64 \text{ (1382)}$$

Demak 1962-yil hijriyda 1382-yilga to'g'ri keladi.

2-formula: $M - 622 + (M - 622) : 32 = H$

2003-yilni hijriyga aylantirish:

$$2003 - 622 = 1381$$

$$1381 : 32 = 43,15$$

$$1381 + 43,15 = 1424,15$$

Milodiy 2003 -yil = hijriy 1424-1425

3-formula: Hijriy taqvim boshi 621,6 deb olinadi. Hijriy va milodiy yil o'rtasidagi farq 33 emas, 32,5 yil deb qayd etiladi.

$$(M - 621,6) : 32,5 + (M - 621,6) = H$$

Masalan, 2001-yilni hijriyga aylantirish:

$$2001-621,6=1379,4$$

$$1379,4 : 32,5=42,44$$

$$42,44 + 1379,4=1421,84$$

Demak, 2001-yil = hijriy 1422-yil

4-formula. V. Sibulskiy o'zining sinxron jadvallar va izohlar to'plamida quyidagi formulani taklif etgan:

$$\mathbf{M - 621 + (M - 621 : 32) = H}$$

Olim hijriy va milodiy yil o'rtasidagi farqni 33 yil deb emas, balki 32 yil deb oladi.

Shunga binoan hijriyni 32 ga bo'lganda hosil bo'ladigan qoldiqni hisobga olmaydi.

Quyida milodiy 1962-yilni ushbu formulaga tatbiq etamiz:

$$1962-621=1341$$

$$1341:32=41,9$$

$$1341+41=1382 \text{ hijriy yil}$$

Demak, m.1962 = h. 1382

Savol va topshiriqlar:

1.Matnshunoslikning tadqiq usullarini sharhlang.

2.Hijriy taqvim tarixi haqida qoshimcha ma'lumotlar keltiring.

3.Hijriy yilni milodiyga aylantirishning nechta formulasi mavjud?

ADABIYOTLAR:

1. Xalilov L. O'qish kitobi. T.: «O'qituvchi», 1998 y.
2. Jumaniyozov R. Eski o'zbek yozuvi. T.: «O'qituvchi», 1989 y
3. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. T.: 2019

7-mavzu: Qo'lyozma kitoblarning ichki tuzilishi va bezaklari

Reja:

1. *Kitobat san'ati tarixi.*
2. *Xattot faoliyati va ish qurollari.*
3. *Lavvoh faoliyati.*
4. *Mussavvir faoliyati.*

5. *Sahhof faoliyati*

Tayanch soʻz va iboralar: *kitobat sanʼati, xattot, lavvoh, musavvir, sahhof, mistar, unvon, muqova.*

Islom madaniyatida, xususan, Oʻrta Osiyo madaniyatida yozma matnlarni kitob holiga keltirish sanʼat darajasiga koʻtarilgan. A. Murodovning “Oʻrta Osiyo xattotlik sanʼati tarixidan” kitobida musulmon kitobat texnikasi haqida mukammal maʼlumotlar berilgan.

Qoʻlyozma kitoblarda nasriy matnlar, odatda, gorizontal, biri ikkinchisiga parallel holda bitilgan. Sheʼriy asarlar esa 10-20 qatordan, ustun tartibida bitilib, girdi hoshiyalar bilan oʻralgan. Baʼzan qoʻlyozma sahifalariga geometrik shakllar, bodom, nok shakli, turli idish-tovoqlar, tumor koʻrinishli uchburchaklar, qush va boshqa hayvon rasmlari ishlanib, matn ularning atrofiga yoki oralariga yozilgan.

Sahifa matni bir yoki bir necha chiziqli zarhal, qora va boshqa rangli hoshiyaga oʻralgan. Kotib yoki oʻquvchi hoshiyadan tashqariga zarur qaydlarni belgilab borgan. Ayrim diniy-falsafiy, ilmiy asarlar hoshiyasiga sharhlar ham bitilar edi. Sharhlar baʼzida satr oraligʻidagi boʻsh joylarga ham yozilgan. Ayniqsa, keyingi asrlarga mansub qoiyozmalarda bunday sharhlarni koʻp uchratamiz. Qizigʻi shundaki, baʼzan hoshiyaga boshqa original asar ham yozilgan.

Arab yozuvli qoiyozmalarda matn oʻngdan chapga yoki tepadan pastga qarab yozilgan. Bu, oʻz navbatida, qatorlar soni, sahifalar, boblar, kitob jildidan kelib chiqqan. Qoʻlyozma uni hosil qiluvchi har biri 10- 12 varaqli daftarlar - juzlardan tashkil topgan. XIV asrdan eʼtiboran varaqlarga poygir belgilari (varaqlar oldinma-ketinligini koʻrsatuvchi ifodalar) qoʻyilgan. Keyinchalik, XVIII-XIX asrlardan sahifalarga tartib koʻrsatkichi qoʻyila boshlandi (bu ehtimol Ovroʻpo taʼsirida roʻy bergan boʻlishi mumkin). Har qaysi varaqning ikkinchi sahifasiga, hoshiyadan tashqariga oʻtish belgisi - hafiz qoʻyib ketilgan. Odatda, hafiz navbatdagi sahifaning bosh soʻzidan iborat boʻlar edi. Kotiblar ushbu belgini ish jarayonida qulaylik boʻlsin deb oʻylab topganlar va bu narsa oʻz navbatida kitobdan foydalanuvchilar uchun ham juda qoʻl kelgan. Arab yozuvida bitilgan asarlarning eng yirik tarkibiy kitobiy

bo'linmalari sifatida kitob va jild nomlari ishlatilgan. Qism, fasl, bob, maqolot kabi nomlanishlar esa kitobning yoki jildning ichki, nisbatan kichikroq bo'laklari tushunchasini ifodalagan. Bibliografik va qomusiy asarlarda fan istilohi (termini) bilim sohaslarining turi va xillariga nisbatan qo'llanilgan. Qism, bo'lim, bob va boshqa tarkibiy birliklar matn ichida odatda goh yirik yozuvda qator qilib ajratilgan, goh ularning nomiga maxsus sahifalar berilgan. Kotibning buyurtmasiga muvofiq lavvoh usta tomonidan ba'zan bu kabi ajratilgan satrlar yoki sahifalar maxsus naqsh bezaklar sifatida ishlanib, o'z o'rnida san'at namunasiga aylangan. Nomlar va bosh harflar qizil, zarhal ranglarda yozilib, jadval chizmalar, naqsh va naqsh lavhalar orasiga olingan.

Har qanday asar beistisno «Bismillohir rahmanir rahim» jumlasini bilan boshlanib, bu jumla musulmon xalqlari kitobat ishida hech qachon tarjima qilingan emas. Hozirgi zamon matnshunoslik fanida bu jumla qisqartilib «bismillo» deb qo'ya qolinadi, ruscha nashrlarda «basmala» deb beriladi. «Bismillo»dan keyin Ollohning sha'ni hamdu sano keladi, undan keyin uning payg'ambari Muhammad alayhissalom sharafiga na't keladi. Bu zaruriy unsurlar ham matnshunoslikda qisqacha qilib hamdulloh yoki na't deb yuritiladi. Har bir muallif ijodiy tarzda hamdulloh matni ichiga islom dini, islom jamoasi hamda mazkur asarga bag'ishlangan bilim sohasining maqtovlarini ham kiritishi mumkin bo'lgan. Hamd, sano va na'tdan keyin odatda «va ba'du» so'zi ishlatilib, shu yerdan kitobning asl muqaddimasi boshlangan. Shuning uchun hozirgi matnshunoslar biror asarning bosh qismini tavsif etmoqchi bo'lsalar undan ikki parchani keltiradilar. Birinchisi «hamdulloh» formulasining bosh qismi, ikkinchisi -«va ba'du» so'zidan keyingi dastlabki jumladir.

Asarning nomi va muallifning ismi-sharifi birinchi varaqning matndan xoli birinchi sahifasini band etgan. Ba'zan asar matni boshida shu varaqning orqa sahifasida alohida ajratilgan satrda berilgan. Ko'pincha asar nomi va muallif ismi-sharifi birinchi varaqning har ikki sahifasida kelishi mumkin bo'lgan. Bundan tashqari, shu ma'lumotlar kitob matnining so'ngida ta'rix (kolofon) sifatida berilgan bo'lishi mumkin. Eng ko'p uchraydigan holat deb muallifning ism-sharifi asarning birinchi sahifalarida kelishini atash mumkin. Ba'zan asarning nomi qo'lyozma egasi yoki kutubxonachi tomonidan asar muqovasi ustiga yoki yoniga yozilardi. Qo'lyozmaning

asosiy matni birinchi yo ikkinchi varaqning orqa sahifasidan boshlanadi. Matn birinchi varaqning orqasidan boshlanganda uning o'ng yuzasi yumaloq yoki yulduzsimon gulbarchin naqsh bilan bezatiladi. Naqshning o'rtasiga oltin suvi, lojuvard, pistoqi, qizil va boshqa ranglar bilan quyoshsimon yumaloq lavh tasvirlanadi. Bu shams deb ataladi (arabcha quyosh demakdir). Shams o'rtasiga asarning nomi, muallif ismi sharifi kabilar husnixat usuli bilan joylashtirilgan. Agar shams o'rtasida faqat buyurtmachining nomi yozilgan bo'lsa, bu kitobning mansubligi, kimga tegishliligini ko'rsatadi. Ovro'po kitobat ishida bunday belgi *ekslibris*, ya'ni «falonchining kitoblaridan» degan ma'noni bildiradi. Birinchi varaqning orqa sahifasi va ikkinchi varaqning oldi sahifasi yirik va chiroyli unvon bilan bezatilgan bo'lsa yoki har ikki sahifaga yaxlit bitta naqsh bezak (frontispis) chizilgan bo'lsa, kitob matni ikkinchi varaqning orqa sahifasidan boshlangan. Turonzamin qo'lyozmalarining ichki bezaklari uchun zarur hisoblangan unsur (element) sifatida unvonlar va frontispislar kulliyotlarda, dostonlarda, devonlarda bir necha joyda uchrashi mumkin. Bundan maqsad shuki, bular bir asarni ikkinchisidan ajratish uchun maxsus xizmat qilgan. Masalan, xamsalar, Navoiy kulliyoti qo'lyozmalari («Xazoyin-ul maoniy» devonlari to'plami) va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Aytish lozimki, bir qo'lyozma ichida unvonlar va frontispislar bir-birini hech qachon takrorlagan emas.

Arab yozuvida tinish belgilari kamdan-kam qo'llanilgan. Odatda, gaplar matnning boshqa yirikroq bo'laklari singari sintaktik vositalar yordamida chegaralanadi va o'zaro birikadi. Tinish belgilari sifatida uchburchak shakldagi yulduzcha, kichik doiracha (ba'zan o'rtasida nuqta ham bo'ladi) kabi belgilar ishlatilgan. Ular bitta, juft yoki uchtagacha ketma-ket qo'yilgan. Kitobning so'ngida, bo'lim yoki matnning bo'lagi oxirida uchraydi. Ko'pincha tinish belgilari rangli bo'yoqlar, oltin suvi (hal) bilan bezak maqsadlarida ham qo'yiladi.

Arab yozuvida qisqa unlilar aks ettirilmagani, qo'sh undoshlar orfografiyasining yo'qligi tufayli unlilarni ko'rsatish va boshqa ba'zi orfografik ifodalami aks ettirish uchun satr ostida yoki ustida maxsus ishorat belgilari qo'llangan. Shuning uchun arab yozuvidagi matn ixcham va siqiq bo'lgan. Shu xususiyat arab yozuvida tayyorlangan kitob jildiga ko'p miqdorda asarlarni joylashtirish imkonini bergan. Kitobat ishidagi

devon, bayoz, tazkira, majmua kabi to'plamlar hamda kulliyot, xamsa kabi yirik to'plamlar, ortiqcha qiyinchiliksiz, bir jild hajmida joylasha olgan.

Husnixat ustasi - kotib kitobning eng asosiy ijrochisi va yaratuvchisidir. Xattotning matn ko'chirishi uchun dastlab yaxshi, sifatli qog'oz talab qilinardi. XV asrlarda eng sifatli qog'ozlar Samarqand va Buxoroda tayyorlangan. Sifatli qog'ozlar ikki xil bo'lgan: 1) faqat ipak loslardan tayyorlangan pishiq va sillqlikda tengi yo'q qog'ozlar; 2) ipak va kanopdan tayyorlangan qog'ozlar. Bu qog'oz pishiq, salmoqli va yaxshi ohorli bo'lib, "qog'ozi nimkatoni" deb ham atalgan. Qamish qalamdan qog'ozga siyoh tomib ketmasligi uchun dovot(siyohdon)ga ipak los solingan. Siyohda bo'kkan loslar qalamning yetarli miqdorda siyoh bilan ta'minlanishiga va kotibning bekam-u ko'st ishlashiga yordam bergan. Xattotning ish qurollaridan yana biri mistardir. Mistar qalin karton qog'ozdan yoki tikilgan bir necha varaq pishiq qog'ozlardan iborat bo'lib, unga yo'g'on ipak iplar tortib qo'yilgan. Iplar bir-biridan ma'lum va teng masofada parallel qatorlarda yoki qiya tortilib turgan. Xattot mistarni qog'ozning tagiga qo'yib, toza qo'li bilan qog'ozni bosadi, natijada, iplarning izi qog'ozga tushadi. Bu izlar maxsus chiziq o'rmini bosgan. Mistarning kattaligi qog'ozning hajmiga teng bo'lgan.

Buyurtma qilinayotgan kitob haqida barcha muzokara kotib bilan olib borilgan. U kitobning bor matnini ko'chiribgina qolmay, uning tuzilishi bilan bog'liq barcha unsurlarni rejalashtirgan. Bezak va miniatyuralar uchun ochiq joylar va sahifalar ajratgan. Umuman, musavvir va lavvohning kitobni tayyorlashdagi ishlarini oldindan belgilab bergan. Kotib kitobning mazmuni va maqsadiga muvofiq u yoki bu xat xilini tanlagan. Sahifalar bo'ylab ustunlar va qatorlar sonini belgilagan. She'riy matnlarni kitob betlarida badiiy did bilan joylashtirish kabi vazifalarni bajargan. Masalan, yirik hajmli she'riy doston sahifada g'azal, mustazod, musaddas va boshqa kichik janrlardan farqli joylashtirilgan. Ruboiy, tuyuq, chiston, fard kabilar ham har bir asarni ajratib ko'rsatishga mo'ljallab bezaklar vositasida joylashtirilgan. Masnaviy, qasida, soqiynoma kabi poetik asarlar ham o'ziga xos kompozitsiya talablariga muvofiq o'rin topgan. Qo'lyozma kitoblarda matnlar turli shakllarda: sidiq'a, ikki ustun, to'rt ustun, zina, romb, doira shaklida, qiya holda va boshqa geometrik shakllarda joylashtiriladi.

Bunday shakllar ma'lum ma'noda bezak vazifasini ham o'tagan. Odatda g'azal, qit'a, ruboiy kabi lirik janrlar ikki ustun shaklida, dostonlar to'rt ustun shaklida bitilgan. Matn zina shaklida joylashtirilganda baytlarning birinchi misralari sahifaning o'ng tomoniga, ikkinchi misralari ularning ostiga chap tomonga surilgan holda yozilgan. Bo'sh qolgan joylar turli bezaklar bilan bezatilgan.

Har bir xattot mayda va yirik harflar bilan yoza olgan. Yana xattotlar Turonzaminda keng tarqalgan *nasx*, *nasta'liq* va *suls* xat turlarini mukammal bilmog'i shart hisoblangan. *Nasx* xatida odatda Qur'on oyatlari, hadislar, hadislardan parchalar yozilgan. *Nasta'liq* xati bilan ko'proq badiiy adabiyot va tarixiy asarlar ko'chirilgan. *Suls* xatidan esa ilmiy asarlarni ko'chirishda, badiiy asarlar namunalarining sarlavhalarini, bo'lim nomlarini, bob va ruknlarini ajratishda foydalanilgan. Bulardan tashqari Turon xattotlari tomonidan nasriy qissalar. yilnoma kabi asarlarni ko'chirish uchun *rayhoni*y xatiga murojaat etilgan. Ba'zan badiiy-adabiy asarlar uchun *shikasta*, Qur'on parchalari va diniy-ahloqiy mazmunli asarlar uchun *muhaqqaq*, qonunchilik hujjatlari, farmon va buyruqlar uchun *tavqi'*, kundalik ish yuritish yozishmalari va maktub-munshaot uchun *riqo'* kabi xat turlaridan foydalanilgan.

Xattotdan keyin qo'lyozma tayyorlash jarayonining navbatdagi ishiga musavvir, naqqosh kasbidagi san'atkor kirishgan. Ijodiy faoliyati asosan serbezak asarlarda aks etsa ham, naqqosh-u musvirlar kitobat ishida alohida o'rin tutganlar. Mo'jaz surat (miniatyura) dastlab ingichka, nozik ochilgan qalam uchida qora bo'yoq bilan bo'lajak rasm chizgilarini, uning ishtirokchilari qiyofasini, kiyim, imorat, manzara, ko'plab turmush lavhalarini xomaki chizib olishdan boshlanadi. Kitob varag'ining kichkinaligi tufayli mo'jaz suratda bir sathlilik, uzoqlashuvchi orqa qatorlarni tasvirlamaslik, birinchi qatordagi tasvirlarning soyasini ifodalamaslik kabi o'ziga xos shartliliklar yuzaga kelgan va san'atda o'z qonunlariga ega bo'lgan. Mo'jaz surat ko'pincha mumtoz adabiyotning she'riy va nasriy asarlariga, tarixiy va tarixnavislik kitoblariga, kamdan kam hollarda ilmiy risolalarga ishlanardi. Mo'g'ul istilosining oqibatlari tugatilganidan keyin Turonzamin madaniy hayotida ro'y bergan yalpi ko'tarilish davrida o'tmish davrlar tavsiri y san'atining davomchisi bo'lmish mo'jaz suratchilik o'zining yangi yuksalish bosqichiga kirdi. Mo'jaz tasviri y san'at XIV asrning birinchi yarmida

Turonzamin miniatyura san'ati maktabining asoschisi bo'lgan samarqandlik rassom Ustod Gung tomonidan qayta tiklangan. Kitobiy miniatyura rassomchiligi shu vaqtda Samarqand va Buxoroda baravariga paydo bo'ldi. Sharqda <<Ustodun musavvirin>> deb ulug'langan buxorolik mashhur rassom Jahongir Buxoriy Samarqandda Ustod Gungdan san'at sirlarini o'rgangani ma'lum. Amir Temur saltanatining ilk davridayoq (1370-yil) bu shaharlarda ko'plab mashhur rassomlar ishlamoqda edi. Hindiston, Yaqin va O'rta Sharqning turli o'lkalaridan Temur keltirgan me'morlar, kotiblar, amaliy san'at ustalari Samarqandda to'plangan davrda Turon san'at maktablari bilan ularga qo'shilgan yangi maktab va yo'nalishlar o'zaro jadal bir-birini boyita boshladi. XIV asr oxiri - XV asr boshlarida Samarqandda eng mashhur yirik ustalardan Xoja Abdulhay, Ustod Shamsiddin, Pir Ahmad Bog'ishamoliv, Junaid Naqqosh kabilar yashardi. Miniatyura san'ati ulkan davlat arbobi va olim Ulug'bek (1394-1449) Samarqand taxtida o'tirgan davrda (1409-1449) ayniqsa yuksak taraqqiyotga erishdi.

XV asrning birinchi choragi tugashiga kelib Samarqand va Buxorodan tashqari Hirot shahri ham miniatyura san'atining markaziga aylanib qoldi. Ayniqsa, XV asr ikkinchi yarmida (Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrlari) Hirot miniatyura maktabi ayniqsa tez rivojlandi va yuksak natijalarga erishdi. Hirot miniatyurachilari orasida o'z ijodini 1430- yillarda boshlagan Miraki Naqqosh, Qosim Ali, Sulton Muhammad, Do'st Muhammad, Abdul Razzoq kabi atoqli san'atkorlar bor edi. Hirot maktabining xususiyatini va uslubini belgilab berishda Sharqning buyuk rassomi, miniatyurachi musavvir Kamoliddin Behzod (1455-1535) yetakchi o'rin tutdi. Behzodning shakllanish davri Alisher Navoiy va Abdurahoman Jomiylar bosh bo'lgan demokratik ijodiy muhitda o'tdi (1480 yillar). Buyuk shoirlarning insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan sharq mumtoz adabiyoti Behzod iqtidorini yanada yuqori cho'qqilarga olib chiqdi. Behzodning san'atkor sifatidagi buyuk xizmati shundaki, u miniatyura san'atining cheklangan, o'ziga xos shartliliklari doirasida turib nafaqat hayotning va uni o'ragan muhitning real manzaralari-vu turli-tumanliklarini, o'simlik va hayvonot dunyosini, kiyim-kechak, imoratlar, musiqa asboblari va hokazolarni, G'arbiy Eron miniatyurachilik maktabidagi <<bezak, hashamkorlik>>dan farqli ravishda, o'z davrining chin ma'nodagi qiyofasini chizishga muvaffaq bo'ldi. Behzod

suratlarida shahar quyi tabaqalari hayoti, dehqonlar, hunarmandlar, saroy va undagi lavhalar, yuqori tabaqa peshvolari, amaldorlar, va boshqa ko'plab noyob tarixiy manzaralar o'zining real tasvirini topgan. Behzodning Sharafiddin Ali Yazdiyning <<Zafarnoma>> asariga, Alisher Navoiyning <<Xamsa>>sig kirgan dostonlarga, Sa'diyning <<Bo'ston>>iga, Nizomiyning <<Iskandamoma>> dostoniga chizgan suratlari mashhurdir. Behzod miniatyura sohasidagina emas, balki psixologik portret ishlashda ham mashhur bo'ldi. Bu sohada uni G'arbiy Ovrupo rassomlari orasida eng mashhurlari Memling, Dyurer, Golbeyn kabilar bilan tenglashtirishgan. Jomiy, Xotifiy, Sulton Husayn, Shayboniyxon portretlari Behzodning nozik chizmakashlik uslubidan dalolat beradi. Uning bu asarlari o'rta asr rassomchilik san'atining tengsiz namunalari sifatida g'oyat qadrlidir.

Ilmiy asarlarga ishlangan suratlar badiiy va tarixiy asarlardagi miniatyuralardan farq qilib, bezak alomatlaridan xoli, asosan amaliy maqsadlarga xizmat qilgan. Uslub jihatdan chizmakashlik talablaridan kelib chiqib. badiiylik da'vosidan xoli bo'lgan. Chizma tasvir unsurlari aniq ifodalangan. Tibbiyot. dorishunoslik (saydana), nabotot (botanika) ilmi, kimyo bo'yicha risolalarda kitoblarning u yoki bu qismdagi nazariy masalalarni izohlovchi turli-tuman tasvirlar ko'p miqdorda uchraydi. Bular orasida o'rta asrdagi har xil tibbiy asboblari - lantset, qaychi, kuydirgich asboblari, qisqichlar, tutqich, taxtakachlar, turli dorivor o'simliklari tasviri, buta, daraxt va boshqalarning ildiz, barg, novda, gul va mevalari, hayvon tasvirlari, qushlar, baliq kabilar, ba'zan odam tasvirlari ham tez-tez uchrayib turgan. Masalan, samarqandlik kotib Muhammad Husayn bin al-Mirakiy tomonidan 1541- yili ko'chirilgan Xoja Zayniddin Attorning <<Ixtiyorati badeiy>> (<<Tanlangan dorivorlar>>) nomli kitobida 601 dona rasm bo'lib, ikki marta odam tasviri uchraydi.

Abdulla Shifosiyning (Xasr) <<Kimiyo>> risolasi XVII asrda ko'chirilgan qo'lyozmasida nafaqat javharlar va boshqa moddalar, balki ular saqlanadigan idishlar, qo'ra-o'choqlar, shisha quyishda foydalanilgan qoliqlar (tigl), kimyo asboblari. balki, hatto o'rta asr kimyogarlarining mumiyoni bug'lab tozalash usullarini tasvirlashga ham urinilgan. Yana bir rasmda VIII-IX asrlarda yashagan Turon tabobat olimi Jobir al-

Kindiyning shogirdlari bilan mumiyo va boshqa dorilarni tayyorlash haqidagi suhbatini tasvirlangan.

Kotib ko'chirgan kitob rassom miniatyuralarining varaqlari bilan birga lavvoh qo'liga tekkan. Lavvoh kitob tuzuvchi san'atkor bo'lib varaqlarni birlashtirish, daftarlash, tikib yig'ish bilan kitob jildiga tayyorlagan. Lavvoh odatda birinchi galda qo'lyozma sahifalarini, ba'zan matn ustunlarini rangli chiziqlarda ishlanadigan jadval ichiga olgan. Hoshiyalar rangli bo'lishi lozim bo'lgan hollarda lavvoh avval oq qog'oz sahifasidagi matnni jadvalga olgan, so'ngra kerakli rangli hoshiyani tanlab, ohista yopishtirib chiqqan. Hoshiya bilan matn jadvali orasida hosil bo'lgan chok ustidan chiroyli qo'sh chiziqli chilvir tasvir chizilgan va yagona rang-barang to'g'ri to'rtburchak matn maydoni va sahifa bo'lib shakllangan. Hoshiya bezagiga alohida ahamiyat berilgan. Matnning ikki chetidan keng hoshiya qoldirilgan. Ba'zan sahifaning uchdan birigacha hoshiya egallab, qimmatbaho serhasham qoiyozmalarda nozik naqshin islmiy yoki girih chizmalar bilan bezalgan. Ba'zan esa hoshiyalarda muayyan voqeabandlik yoki yovvoyi hayvonlar va qushlarning siluet tasvirlari ishlangan. Bu bezaklar suyuq qizil oltin eritmasi - hal bilan yoki rang eritmaları vositasida ishlangan. Hoshiyalarda qat'iy mutanosiblikda joylashgan bu kabi yopishtirma va chizma tasvirlar qog'oz betida o'ziga xos inkrustatsiya hosil qilardi. Ko'p hollarda sahifa va hoshiyalarga oltin eritmasini yengil sachratish orqali bezak berilgan. Sachratqi berilgach, ustidan qog'oz yaxshilab muhrlanib silliqilgan. Bu ishni ishqoriy qorishma vositasida loklash deyilgan. Yuksak did, me'yoriy tuyg'u, nozik his bilan bezatilgan qo'lyozma betlari va hoshiyalari muayyan kayfiyat paydo qilgan. Lavvoh bezaklari asar g'oyasining qo'shimcha ifoda vositalari bo'lgan, muallif fikrini aniqroq berishga ko'maklashgan, kitob matnining va umumiy mazmunining ajralmas qismiga aylangan. Keng hoshiyalar diqqatning bo'linishiga yo'l qo'ymas edi. Ular ko'zga dam berar, o'quvchi ruhiy holatiga osoyishtalik bag'ishlardi, yorqin bo'yoqlar xursandchilik uyg'otardi, matn mazmunini singdirishga xizmat qilardi.

Qo'lyozma kitobni yaratish va badiiy bezash jarayonini muqovasoz-sahhof yakunlagan. Bu kasb egasi kitob varaqlarini yig'ib sahifalagan, birlashtirib tikkan va muqovaga olgan. Muqovaning bir necha unsurlari, qismlari bo'lgan: ustki va ostki

qopqog'i, qobirg'asi bo'lgan. Qobirg'a qismi kitob to'plamini birlashtirib qopqoqlari orasiga siqib turgan. Muqovaning asl maqsadi undagi matnni, qolaversa, kitob materiali - charm, qog'oz va boshqalarni namdan va turli buzilishlardan asrashga qaratilgan. Muqova qopqog'lari yog'och taxtachadan, papemashedan yasalib, ustidan charm yoki mato qoplangan. Yana ko'p hollarda muqova toza sifatli butun charmdan ham ishlangan. XIV asr oxirlaridan boshlab muqova asosiga karton ishlatila boshlagan. XV-XVII asrlarda Samarqand, Buxoro, Hirot kitobat markazlarida kartondan muqova uchun keng foydalanilgan va bu sifat jihatidan yangi material sahhoflik san'atidan mustahkam o'rin oldi. Shu bilan bir qatorda butun o'rta asrlar davomida chinor taxtachasidan ishlangan naqshinkor o'yma bezakli, ba'zan singdirma naqshin muqovalar rasm bo'lgan.

Kitobat san'atida quyidagi asosiy tushunchalar ham qo'llanadi:

- 1) Matn- kitobning asosiy qismi, unga jadval, hoshiya yozuvlari, poygilar kirmaydi;
- 2) Unvon- ilk sahifaning yuqori qismiga joylashtiriladigan naqsh;
- 3) Lavh- kitobat san'atida qo'llanadigan badiiy bezak; matn boshlangan sahifaning bosh qismiga chiziladigan naqsh. Agar qo'lyozmaning tarkibida bir nechta asar bo'lsa, lavhlar ham bir nechta bo'ladi;
- 4) Poygir-o'zidan keying sahifaning shu so'z bilan boshlanishini bildirib keluvchi so'z bo'lib, sahifalar ketma-ketligini belgilash uchun bet raqamlari o'rniga ishlatiladi; o'ng sahifaning eng ostiga, chap tomonga joylashtiriladi.
- 5) Kolofon- ichiga kotib nomi va muhri, qo'lyozmaning ko'chirilish va tugatilish sanasi, kotibning qo'lyozma so'ngida keltiradigan mulohazalari yoziladigan uchburchak shakl.

Hozirgi kunda qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan kitoblarda poygir va arabiy raqamlardan tashqari har bir varaq alohida nomerlanadi. Bunday manbalardan foydalanganda qo'lyozmaning inventar raqami va varag'i ko'rsatiladi. Varaqning o'ng yuzi "a" harfi bilan, chap yuzi "b" harfi bilan belgilanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Kitobat san'ati tarixi haqida qo'shimcha ma'lumotlar to'plang.*
2. *Xattot faoliyati va ish qurollari haqida so'zlang.*
3. *Lavvoh faoliyati nimalardan iborat?*
4. *Mussavvir faoliyati qo'lyozma asarning qaysi turida ahamiyatli hisoblanadi?*
5. *Sahhof faoliyati necha bosqichdan iborat?*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т., 2019
2. Ziyodov Sh. Markaziy Osiyoda ilk toshbosma kitoblar nashri tarixidan/-T.: Sharqshunoslik, 2009, - №14.
3. Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash va fixristlash. - T.:2004
4. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik tarixidan. -T.:1971

8-mavzu: Harfiy san'atlar. Abjad. Tarix. Muammo. Hurufi dalolat.Muhrlar

Reja:

1. *Harfiy san'atlar.*
2. *Abjad. Tarix.*
3. *Muammo.*
4. *Xurufi dalolat*
5. *Muhrlar.*

Tayanch so'z va iboralar: *Harfiy san'atlar, abjad, tarix, muammo, Xurufi dalolat, muhrlar*

She'riyatda arab alifbosining har bir harfi shaklidan inson qiyofasi, xulq-atvorini tasvirlash ***kitobat san'ati*** deb atalgan va shoir mahoratidan darak berib, she'r badiiyatining bezagi deb qaralgan. *Alif* – to'g'rilik belgisi, yosh qomat; *Dol*- qarilik, bukilgan qomatni ifodalaydi. *Jim* – mahbubaning zulfi; *nun* - mahbubaning qosh-ko'zi; *sin*- mahbubaning tishlari... Shoirlar xilma-xil shakllar yaratish, ulardan o'rinli foydalanishda bir-birlari bilan musobaqalashganlar. Harflar vositasida tasavvur uyg'otishning bir necha usullari bor. Lirik qahramon qiyofasini tasvirlashning 4 usuli:

1. Tashqi qiyofani tasvirlash usuli:

*Tushganim Majnun bila Farhod ayog'iga ko'rub,
Gah tanimni "nun" qilib, gohi qaddim "dol" aylamish.*

2. Lirik qahramonning ichki dunyosi- siyrati so'z o'yini shaklida ifodalanadi:

*Ko'nglimga dard kelgali xam bo'ldi qomatim,
Qadim magarki "dard" oyoqidag'i "dol" dur. (Bobur)*

3. Qahramonning ahvol-ruhiyasi biror so'zning barcha harflariga yangi so'zlar orqali ma'no berish usuli.

*"Jon"imdagi "jim" ikki dolingga fido,
Andin so'ng "alif" toza niholingga fido,
"Nuni"i dog'i anbarin hilolingga fido,
Qolgan ikki nuqta ikki xolingga fido. (A.Navoiy)*

4. Xat uslublari nomlaridan ham badiiy ifoda sifatida foydalanish.

*Havoi xoki poying sharhini tahqiq edan mardum,
G'ubor ila bayozi didai xunbora yozmishlar. (Fuzuliy)*

Abjad- arab alifbosidagi harflarni raqamlarga aylantirish usulidir. Arab alifbosi 28 harfdan iborat. Alifbodagi birinchi kelayotga 9 ta harf birlik sonlarni ifodalaydi. Shu tartibda o'nliklar, yuzliklar va mingliklar keltiriladi. Bu hisob jumal hisobi deb ham ataladi.

Arab yozuvi o'zining go'zalligi, xushxatligi bilan jahon xalqlarining e'tiborini doimo jalb qilib kelgan. O'tmishda bu yozuv tarixiy yodgorliklar, ulkan inshootlar, osori atiqalar uchun naqsh, bezak vazifasini ham bajargan. Bulardan tashqari uning yana bir muhim vazifasi bor, u ham bo'lsa arab alifbosining raqam, son ma'nosini ifoda etish bilan bog'liqligidir. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, arablar (miloddan 2000 yil ilgari) o'z alifbolarini tuzishda qadimgi yozuvlar bo'lmish finikiya va oromiy yozuvlaridan harflar nomlarini va ular bilan birga har bir harfning raqamiy tengligini ham olganlar. Demak, abjad hisobining tartibi finikiya va oromiy yozuvlaridan kelib chiqqan. Lekin ularning alfavitida harflar soni yigirma ikkita bo'lib, to'rt yuzdan keyingi sonlarning ifoda qilinishida oxirgi harf «tav»ga oldingi harflardan birini

qo‘shib besh yuzdan minggacha bo‘lgan son ifodalarini hosil qilganlar (Masalan: tavqof, tavresh, tavshin kabi). Arablar bu usulni biroz takomillashtirdilar. Ular oltita harf ixtiro qilib «saxaz» va «zazag‘» so‘zlarini yasadilar. Bu atamalar besh yuzdan minggacha bo‘lgan son ifodalarini hosil qilishga yordam berdi. Shu tariqa arablarda yigirma sakkiz harfni o‘zida jamlovchi sakkiz atama (sun’iy so‘z) hosil bo‘lgan. Bular quyidagilar:

Абжад—1—2—3—4

Ҳавваз - 5—6—7 (*ҳойи ҳавваз*)

Ҳутти 8—9—10 (*ҳойи ҳутти ва то*)

Каламан —20, 30, 40, 50 60

Саъуфас—60, 70, 80, 90 (*айн ва сод*)

Қарашат— 100, 200, 300, 400

Саххаз— 500, 600, 700 (*се ва зол*)

Зазағ—800, 900, 1000 (*зод ва зо*)

Mazkur atamalar muayyan bir ma’noni anglatmaydi, ular harflar mujassami xolos. «Abjad hisobi» ana shu atamalarning birinchisi nomiga qo‘yilgan. Harflar vositasida son tushunchasini ifoda etish usuli esa «abjad hisobi» deb atalgan. Bu usul harflar sirasini yod olishda qulay bo‘lgani sabab maktablarda maxsus o‘qitilgan va abjad o‘qiyotgan bolalar «abjadxon» deb atalgan. Eski o‘zbek yozuvidagi forslar va turklar tomonidan keyinchalik kiritilgan to‘rt harf چ؛ گ؛ پ؛ ژ borasida abjad hisobi amalga oshirilayotgan matnda ushbu harflar ishtirok etayotgan bo‘lsa, hisobda ularning shakldoshlari (ب ک ج ز) dan istifoda etilgan. Abjadning kelib chiqishi haqida ham qat’iy bir fikr mavjud emas. «Abjadni hukamolar tartib berganlar, hijo harflarining hammasi unda to‘plangandir va ma’nisi yashiringandir» yoki «Abjad mashhur kishilar nomidan olingan» qabilidagi farazlar yuradi. Manbalarda keltirilishicha, arablar qadimda abjad atamalaridan hafta kunlarini nomlashda ham foydalanganlar. Abjad hisobining ixcham, lo‘nda va qulayligi uning she’riyatda ham keng qo‘llanishiga sabab bo‘ldi. Biron muhim hodisa, voqealarning sodir bo‘lgan vaqtini, qo‘lyozmalarning yozib tugallangan yilini, mansabdor shaxslarga bag‘ishlab yozilgan qasida va tarixlar sanasini berishda sonlar harflar bilan ifodalangan. Bu usul muayyan sanani she’riyatda

ixcham holda ifodalashni ta'minlashi bilan birga, ularni esda tutishni ham osonlashtirgan. O'zbek va sharq she'riyatining asosiy an'analaridan hisoblangan qator she'riy san'atlar asosini ham ana shu abjad hisobi tashkil qilgan. Hatto bu usuldan foydalanib maxsus asarlar yaratilganki, ularning ayrim namunalari bizgacha yetib kelgan. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, abjad hisobi musiqa san'atida ham muvaffaqiyat bilan qo'llanilgan. XV asrda yashab ijod etgan mashhur musiqashunos Zaynoddin bin Mahmud al-Husayniy Navoiyning topshirig'i va unga atab yozilgan «Qonuni ilmiy va amali musiqiy» («Musiqaning ilmiy va amaliy asoslari») asarida cholg'u asboblardan baland va past tovush hosil bo'lish sabablari, intervallar va ularning nisbiy munosabatlari kabi masalalarni yoritishda abjad usulidan foydalangan. Abjad hisobidan boxabar bo'lishning hozirgi davrda ham ahamiyati katta. Ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan qo'lyozma manbalari bilan shug'ullanadigan har bir shaxsning yozma yodgorliklar yaratilgan yoki nusxa ko'chirilgan yillarini aniq belgilashda hamda abjad hisobi bilan bog'liq muayyan she'rlar va harfiy san'atlarning tarixini aniqlashda abjad hisobidan yaxshi xabardor bo'lishi talab qilinadi.

Tarix biron muhim voqea hodisaning sodir bo'lgan vaqtini aniq ifodalaydigan maxsus nazmiy asar bo'lib, qofiyalanish va hajm jihatidan qat'iy bir qoidaga ega emas. Shu sabab u masnaviy, qasida, g'azal va boshqa janrlarda ham yozilishi mumkin. Tarixlar asosan qo'lyozma yodgorliklarning yozilishi, xotima topishi, nusxalar ko'chirilib tugallanishi, hukmdorlarning taxtga o'tirishi yoki chetlatilishi, harbiy yurishlar vaqtidagi g'alaba yoxud mag'lubiyat, madrasa, masjid, yirik inshootlarning qurilishi, ta'mirlanishi, tabiat hodisalarining sodir bo'lishi bilan bog'liq voqealar munosabati bilan bitilgan. Tarix janri ba'zi xususiyati bilan muammoga o'xshab ketadi. Muammoda biron nom yashirib berilsa, tarixda biron raqam, sana yashiringan bo'ladi. Raqamlarni she'rga kiritish vazn nuqtayi nazaridan qiyin bo'lgani sabab, shoirlar abjad hisobiga murojaat qildilar. Ya'ni ro'y bergan voqea sanasini harflar orqali ifodalash usulini qo'llab ta'rixlar yaratdilar.

Tarix yozishning bir necha talablari mavjud:

1. She'rda zikr etilajak sana aniq bo'lishi kerak.
2. Raqamlarni hosil qiluvchi harflar yig'indisi muayyan ma'noni anglatishi lozim.

Tarix moddasining muayyan bir leksik birlikni ifodalashi bilan bir qatorda uning she'r matniga mos kelishi shoirdan katta mahorat talab qiladi. Masalan, qozi Ixtiyoriddin Mo'min Mirzo vafotiga "xarobi mulk", ya'ni "mamlakat xarob bo'ldi" so'zini tarix qilgan. Abjad bo'yicha harflarni raqamlarga aylantirib qo'shsak, ushbu tarix moddasidan hijriy 903 yil chiqadi.

3. Tarix moddasi kam sonli bo'lsin. Masalan, Alisher Navoiy Shoh G'arib Mirzo mast holda vafot etgani uchun "maxmur" so'zini ta'rix qilgan. Undan abjad hisobi bo'yicha hijriy 886 – yil chiqadi.

Tarixning bir necha turlari mavjud: 1. **Suvariy tarix** - sana aniq ko'rsatilgan tarix, bunda abjad hisobi kerak bo'lmaydi: *Chu tarixi yilni onglay dedim tuz, //Sekiz yuz seksan erdi dog'i to'quz yuz. ("FSh")*.

2.Ma'naviy tarix – abjad hisobida so'zga aylantirilgan tarix moddasining ma'nosi mavzuga mantiqan mos keladi. O'quvchi harflarni songa aylantirib, barchasini qo'shadi. Yig'indi hijriy sanaga teng bo'ladi. Masalan, Mavlono Darveshalining Alisher Navoiy vafotiga bag'ishlangan tarixi quyidagicha edi:

Dar motami on qidvai arbobi vusul,

Abnoyi zamon shohu gado gashti malul.

Hijrat ba rasul kard on sayyidi qavm,

*Tarixi vafoti ust "**Hijrat ba rasul**".*

(Tarjimasi: U haqqa yetishganlar peshvosi motami bilan shohdan tortib gadogacha, barcha olimlar qayg'uga cho'mdi. U qavm sayyidi payg'ambar oldiga hijrat qildi. Shuning uchun "hijrat ba rasul" vafoti tarixi bo'ldi.)

She'rdagi "hijrat ba rasul" birikmasidagi harflar ifodalagan sonlarni aniqlab qo'shib chiqsak, 906 raqami hosil bo'ladi. A.Navoiy hazratlari hijriy 906-yilda vafot etgan. Tarix moddasi butun bir misrani tashkil qiluvchi tarixlar *tarixi tomm* deb atalgan.

Muammo arab tilidagi «اعما» - a'mo» so'zidan olingan bo'lib, «ko'r qilingan», «yashiringan» degan ma'nolarni anglatadi. U she'riy janr sifatida o'zining qat'iy qoidalariga ega bo'lib, asosan bir, ikki baytdan iborat bo'lgan tugal ma'noli she'rdir. Muammoda biron nom (asosan kishi nomi) harflar orasiga yashiringan bo'ladi va u sarlavhada aniq ko'rsatiladi. Shu bilan birga she'rda uning yechimi bilan bog'liq

bo'lgan turli imo-ishoralar ham beriladi. O'quvchi muammoni mavjud maxsus qoidalar asosida tahlil qiladi va yechimini topadi. Muammoning yechimi arab harflarining yozilish holatiga asoslanadi. Uning yechimida birinchi navbatda mantiqdan kelib chiqiladi. Buning uchun ma'nodosh va shakldosh so'zlarni aniqlash, bir tildagi so'zning boshqa tildagi ma'nosini topish, badiiy san'at ilmiga murojaat qilib, arab alifbosidagi harflarning shakli, ramziyligiga e'tiborni qaratish, muammo qilingan so'zlardagi harflar o'rnini almashtirish, yil hisobi, burj va abjad hisobidan foydalanish lozim bo'ladi. Shu bilan birga o'quvchidan ishorat qilib o'tilgan harflarni aniqlab, ularni o'z o'rniga tartib bilan to'g'ri qo'yish va ulash ham talab qilinadi. Ana shundagina muammo jumbog'i to'g'ri yechiladi. Muammo, ko'pincha, ikki ma'no asosiga quriladi: birinchisi- tashqi, chalg'ituvchi ma'no; ikkinchisi - ichki, asosiy ma'no bo'ladi.

Adabiyotimizda XIV-XV asrlar muammo janrining gurkiragan davri sifatida qayd etiladi. Lekin muammoning dastlabki namunalari qachon va qaerda paydo bo'lgani masalasiga hali ham aniqlik kiritilganicha yo'q. «Islom entsiklopediya»sidagi ma'lumotga ko'ra, arablar mazkur janrning ilk ijodkorini mashhur aruzshunos Xalil ibn Ahmad deb biladilar. Ajam olimlari esa dastlabki ijodkorni Ali Ibn Abu Tolib deb faraz qiladilar. O'zbek adabiyotida ham XV asrning I yarmiga qadar, shoirlarning muammo janrida ijod qilganliklari noma'lum, ammo adabiyotimizda, xususan Lutfiy ijodida, muammo janrining ilgaridan, ya'ni Navoiyga qadar ham mavjud bo'lganiga ishora qiluvchi misralar mavjud. Navoiy davrida muammonavislik juda tez sur'atlar bilan rivojlandi. Navoiyning «Devoni Foniyy» asari tarkibiga shoirning 373 ta fors-tojik tilidagi muammosining, «Navodir ush-shabob» devoniga 52 ta o'zbekcha muammosining kiritilishi bu davrda muammonavislikning kamolot bosqichiga ko'tarilganini isbotlaydi. Shoirning mana bu mashhur muammosi mazkur janrning eng yaxshi namunasi hisoblanadi: *Bu gulshan ichra yo'qtur baqo guliga sabot, // Ajab saodat erur chiqsa yaxshilik bila ot.* Baytda سعادت (saodat)dan ات (ot)ni chiqarish kerakligiga ishora qilinmoqda. Shunda سعد (Sa'd) qoladi va u «yaxshilik», «baxt» ma'nolarini beradi. Dunyoda hech narsa boqiy emas, hamma narsa o'tkinchi, shunday ekan chiroyli amallar bajarib yaxshi ot qoldirishga urinish lozimligini uqtirmoqda

shoir.

Alisher Navoiyning fors tilida yaratilgan “Mufradot” asariga 121 ta muammo kiritilgan bo’lib, shoir unda muammo yechishning 15 qoidasi va 48 xil usulini misollar bilan ko’rsatib bergan.

Hurufi dalolat harflarga mazmun bag’ishlash san’atidir. Alisher Navoiy asarlarida harflarga mazmun bag’ishlash juda ko’p uchraydi. “Hayrat ul-abror” dostonida “bismilloh” so’zi shunday sharhlangan: *B – bashorat, Sin – salomat, Mim – maqsad, Alif – sham, Lom – livoi zafar, H – huviyat.*

“Farhod va Shirin” dostonida esa Farhod ismi quyidagi beshta so’z bilan izohlangan: *Firoqu rashku hajr ila ohu dard, / Biror harf ibtidodin aylabon fard.*

Muhrlar bilan shug’ullanish fanda sfragistika – (yunon. Sfragis - muhr) deyiladi. Muhra va tamg’alar manbashunoslikda muhim ahamiyatga ega. Muhrlardan davr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, san’ati va adabiyoti tarixi bilan bog’liq ma’lumotlarni olish mumkin. Muhrlar haqidagi qimmatli ma’lumotlar “DLT” asarida ham keltirilgan. Mahmud Koshg’ariy 20 dan ortiq rasmlı yozuv tasvirlarini ilova qilib, ular turkiy xalqlarning o’tmishi, mentaliteti va ezgu maqsadlarini aks ettirgan; davlat nishoni vazifasini bajargan; quldorning o’z qullariga bosadigan xususiy tamg’asi bo’lgan; avloddan avlodga qoladigan hukmdorlik belgisi va sulola ramzi bo’lgan. Dunyo davlatchiligi tarixida muhrlar bilan bog’liq voqealar ko’proq tarixiy shaxslar haqidagi hikoya va qissalarda keltirilgan. Rivoyatlarga ko’ra, Bobil hukmdorlari uzukning ko’ziga muhr qo’yib, qo’llariga taqar ekanlar. Muhrdagi yozuvlar imzo vazifasini bajarsa-da, sohibining hayotiy shiorini anglatgan. Qadim yahudiylar podshohi Sulaymon payg’ambar barmog’idagi uzugiga “Bu dunyo o’tkinchidir” deb yozib qo’yilgan ekan. Amir Temurning uzugiga “Rosti-rusti”, ya’ni “yuksalish to’g’rilikda” deb yozilgan bo’lib, uning shiori taraqqiyotning garovi bo’lgan adolatni qaror toptirish ekanligini anglatadi. Xitoyda amaldorlar muhrga o’zlari uchun tumor – muqaddas hisoblangan hayvonning rasmini solib, kamarlariga taqib yurganlar. Payg’ambarimizning kumush uzuklari ko’ziga “Muhammad Rasululloh” deb yozilgan edi. Alisher Navoiyning muhriga “Bu dunyodan g’arib va faqirdek yashab o’t” degan hadis o’yib yozilgan.

Muhrdagi yozuvlarni o'qish muayyan tajribani talab qiladi. Undagi so'zlar tepadan pastga yoki pastdan tepaga, ba'zan o'rtadan yuqori va quyiga qarab o'qiladi. Samarqandning Bog'ishamol qishlog'idan topilgan uzukning ko'ziga "Ali" so'zi to'rt marta yozilgan bo'lib, harflar abjad hisobi bilan raqamlarga aylantirilsa, hijriy 440 - yil (milodiy 1048-yil) kelib chiqadi.

Muhrlarda shaxs ismi, otasining ismi, unvoni, fazilatlari she'riy usulda ham keltirilgan. So'zlar chiroyli naqshlar ichiga yozilgan.

Qo'lyozmalarga urilgan muhrlar egalik huquqini anglatadi. O'ziga to'q odamlarning shaxsiy muhri bo'lib, hujjatlarga, shaxsiy kutubxonasidagi qo'lyozma kitoblarga bosganlar. Shu muhrlarni o'rganib manbashunoslar qo'lyozmaning tarixini yoritganlar. Ayrim kishilar o'zlari mutolaa qilgan kitobga ham muhr bosganlar. Bu, o'z navbatida, ushbu qo'lyozma kimning nazaridan o'tganligini ham aniqlab beradi.¹⁷

Mavzuga oid savol va topshiriqlar:

1. *Abjad hisobi nima?*
2. *Abjad hisobida sonlarning harflar bilan ifodalanishini izohlang?*
3. *Ta'rix san'ati qaysi lirik janrlarda qo'llanadi?*
4. *A.Navoiyning turkiy tilda yozgan muammolari qaysi devonda berilgan?*
5. *A.Navoiyning "Xamsa"sida qaysi ismlar ma'nosi hurufi dalolat san'ati bilan sharhlangan?*
6. *Manbashunoslikda muhrlar qanday ahamiyatga ega?*

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Ashirboyev S., Azimov I. Rahmatov M. va G'oziyev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi. T. : «Ijod uyi», 2006 y.
2. Xalilov L. O'qish kitobi. T.: «O'qituvchi», 1998 y.
3. Jumaniyozov R. Eski o'zbek yozuvi. T.: «O'qituvchi», 1989 y.
4. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. T.: 2019

¹⁷ Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. - T.: 2019, 60-62-b

9-mavzu. Temuriylar davri matnshunosligi. Alisher Navoiy davridagi kitobat san'ati va xattotlik. Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.

Reja:

1. *Temuriylar davri matnshunosligi*
2. *Alisher Navoiy davridagi kitobat san'ati va xattotlik.*
3. *Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar*

Tayanch so'z va iboralar:*kitobat san'ati, xattotlik, miniatura,musavvir, xattot, sahhof, Boysung'ur Mirzo, "Shohnoma", Ibrohim Mirzo, tazkira, lug'at, kutubxona, qo'lyozmalardan nusxa olish, ilmiy-tanqidiy matn.*

Navoiy va Bobur so'z san'ati bilan birgalikda falsafa, tasviriy san'at, xattotlik, kitobat san'ati, me'morlik, shaharsozlik ravnaqiga, el-yurt ma'murligi, farovonligiga katta hissa qo'shgan. Qalam ahli bilan birga rassomlar, usta va hunarmandlar, olimlar, bilimga chanqoq yoshlarni moddiy va ma'naviy qo'llab-quvvatlash, ilm o'rganish yo'lidagi intilishlarini rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratgan. O'z davrining yetuk san'atkorlari, musavvir va xattotlari kabi Behzodning ijodiy kamolotida ham Alisher Navoiyning ma'naviy ko'magi muhim ahamiyatga egadir. Bu jihatlar shoir bobolarimiz qoldirgan ijodiy meros, tarixiy manbalardan yaxshi ma'lum.

Hirotda, ayniqsa Shohruh hukmronligi davri (1397) dan boshlab fan va madaniyatga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Bu yerdagi madaniy hayot Hirotning dovrug'ini butun Sharq mamlakatlariga yoydi. Shohruh, xotini Gavharshodbegim va uning o'g'li Boysung'ur Mirzo ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida chor atrofga mashhur bo'ldi. Temuriylar xonadonining ilmu adab hamda san'at ahliga bo'lgan saxovatini eshitgan olim va shoirlar, mashshoq va me'morlar butun o'lkadan markazga tortilib kela boshladilar. Hirot tom ma'noda madaniyat markaziga aylandi. Ulusning ma'naviyati uchun zarur bo'lgan asarlarga e'tibor kuchaydi, yangilari yaratildi, borlari tarjima qilindi, nusxalari ko'paytirildi. Ma'naviyat xazinasiga e'tiborning bunchalik ortishida

Temurning nabirasi, Shohruhning o'gillari—Samarqand hukmdori Ulug'bek va Sheroz hukmdori Ibrohim Sultonlardan keyingi uchinchi o'g'li Boysung'ur Mirzo (1397 - 1434) ning xizmatlari katta bo'ldi. Hirot matnshunoslik maktabining yuksalishini uning fidokorona mehnatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Saroy muhitida yaxshi tarbiya topgan *Boysung'ur Mirzo* 17 yoshdanoq Mozandaron, Astrobod va Jurjon viloyatlarining hokimligiga tayinlandi (1414). Shohruh katta o'g'li Ulug'bek bilan qanday faxrlansa, Boysung'ur Mirzo bilan ham shunday faxrlanardi. 1416 da Boysung'ur Mirzo Hirotga qaytib, otasining saroyida vazirlik lavozimiga tayinlandi. U davlat idora ishlarida faol qatnasha boshladi. 1420 - yil dekabr – 1421- yil may oylari Pekinga Shohruh, Ulug'beklar tomonidan yuborilgan elchilar qatorida Boysung'ur Mirzoning ham elchilari bo'lib, ulardan Biyosiddin Naqqosh nomli kishining kundaliklari o'z davrida Xitoy haqidagi eng mufassal va mashhur asar sifatida tan olingani yosh shahzodaning o'z atrofidagi qanday odamlarga ishonch bildirganini namoyish etuvchi bir dalildir. Mirzo Ulugbek ilmi nujum va handasada o'z davrida yagona bo'lgani kabi, Boysung'ur Mirzo she'riyat va xatda o'z davrining eng mashhur kishisi edi. Forsiy tildagi adabiyotga bo'lgan mehri tufayli Boysung'ur Mirzo Amir Xusravning she'rlarini to'plashda, Firdavsiy, Sa'diy, Nizomiy kabi o'nlab daho san'atkorlarning asarlarini xalq orasida keng yoyishda alohida jonbozlik ko'rsatgan. Tarixchi olim Bartold Boysung'ur Mirzoni Shohruhning o'g'illari ichida eng yuksak forsiy ma'lumotlisi deb ataydi. Yosh Boysung'ur Mirzo saroyda vazirlik vazifasini ado etish bilan birgalikda ilmga tashnaligi tufayli kitoblarga alohida e'tibor berdi. Saroyning Humoyun kutubxonasidagi kitoblar sonini keskin ko'paytirib, uning qoshida *maxsus kitobat guruhini* tashkil etdi. Zamona tarixchilarining xabar berishlaricha, bu mehnat jamoasi 40 nafar atrofida bo'lib, u yerda mashhur xattotlar, naqqosh va musavvirlar, sahhof va muzaxxiblar ilmiy va ijodiy ish olib bordilar. O'g'illarining bu ishini Shohruh ham, Gavharshodbegim ham juda ma'qullab turdilar. Shohruhning o'zi ham Mavlono Ma'ruf kabi xattotlarni Sherozdan Hirotga ko'chirib kelib, bu kutubxonada kitoblar ko'chirish vazifasiga tayinladi. Sulton Boysung'ur Mirzo kutubxonasining xattotlari qo'lyozma kitoblarda

hurmat bilan tilga olinadi. Ulardan biri bo'lgan Ahmad Rumiyo ko'p fozil kishilar bilan suhbatlashishga moyil bo'lgan. Ularning ilmu ma'rifat haqidagi bu suhbatlari doimo kitoblarga borib taqalardi. Boysung'ur Mirzo kutubxonasining xattot va mirzolaridan boshqa biri Hoji Maqsud har bir qalamda (xat turida) shuhrat qozongan edi. Sulton Boysung'ur Mirzo kitobat guruhiga mansub bo'lgan boshqa bir xattot Shame Boysunqoriyga shoirlar o'z devonlarini *nasta'liq* xat bilan ko'chirishni buyurar edilar. Sultonning bu xattotga hurmati baland edi.

Boysung'ur Mirzo 1420- yil Eron Ozarbayjoniga, 1431- yil Astrobodga hokim qilib yuborilgan bo'lsa-da, bu yo'nalishdagi faoliyatini to'xtatmadi. 1425 - 26 yillar uning sa'y-harakati va so'zboshisi bilan «Shohnoma»ning 40 ga yaqin qo'lyozma nusxalari muqoyasa qilingan mukammal nusxasi (hozirgi mezon bilan aytganda— ilmiy- tanqidiy matni) yuzaga keldi. Jozibali suratlar bilan bezatilgan bu nusxalardan biri hozir Tehron muzeyida saqlanadi. Bu nusxa bir necha asrlardan beri «Shohnoma»ning yangi nusxalarini yaratish va tarjimalar qilish uchun eng ishonchli manba sifatida tan olib kelinganini keyingi asrlarda ko'chirilgan nusxalar ko'rsatib turibdi. «Shohnoma»ning tarjimalari ustida ish olib borgan tadqiqotchilar tarixda mashhur bo'lgan turkiy tarjimalardan 1781- yilda amalga oshirilgan Xomushiy tarjimasini mana shu nusxadan qilingan deb hisoblaydilar.

Bundan tashqari o'sha davrlargacha tarqoq holda bo'lgan Amir Xusrav Dehlaviyning ulkan poetik merosini «jamlashda» Boysung'urning jonbozlik ko'rsatganini, natijada 120 mingdan ziyodroq bayt hajmida she'rlari to'planganini Davlatshoh Samarqandiy mamnuniyat bilan tilga oladi. Eron adabiyotshunos olimi Malikushshuaro Bahor ham «Sabkshunosi» asarida Boysung'ur Mirzo tuzgan matnshunoslar guruhi xizmatlariga yuqori baho bergan:

«Sa'diydan keyin «Guliston» kabi asarlar ham omma uchun tarjima qilinib, fors tilining hammabop darsliklaridan biriga aylandi. Boysung'urning VIII—IX asr (hijriy) temuriylar davrida Hirot va Xurosonning husnixat ustalari guruhi «Guliston»ni ko'chirish bilan ko'p mashg'ul bo'lganlar. Boysung'ur Mirzo zamonida xattotlar

«Guliston» ni bir qancha nusxada Sa'diy zamonidagi mashhur xattot Yoqut Mustasmiy nomi bilan ko'chirganlar va shunday nusxalardan bizgacha yetib kelganlari mavjud». Bu jumalardan ko'rinib turibdiki, mazkur guruh kitob ko'chirish uchun nusxa tanlashda iloji boricha muallif zamonasidagi nusxalarni tanlashga harakat qilishgan. Boysung'ur Mirzoning buyrug'i bilan yana «Faraj ba'da shiddat»ning tarjimai, «Nusxat ul-arvoh» kitoblari ko'chirilgani haqida ham ma'lumotlar bor.

Bu davrdagi ilmiy, adabiy-madaniy merosga bulgan munosabat *arab yozuvining rivojiga* ham katta ta'sir ko'rsatdi. Tarixda nasta'liq xatining ravnaq topishi va shuhrat qozonishi ayni shu Hirot matnshunoslik maktabining faoliyati bilan bogliq. Ma'lumki, xatning bu turiga nasx xati asos qilib olingan. Avvaliga nasx xati harflarini kichraytirish va kaltalatish yo'li bilan o'zgara bordi. Dastlab, (XIV asr) bu xatni ingichka xat turi nomi bilan atab kelishgan. XV asrda bu xat isloh qilinib, o'zining qat'iy shakliga ega bo'ldi. Bu xatda tanilgan dastlabki xattot temuriylar davri husnixat san'atining faxri hisoblangan *Mir Ali Tabriziy* edi. U nasta'liq xatining ixtirochisi (voze'), «Qiblat ul-kuttob» (kotiblar peshvosi) degan laqab bilan shuhrat qozondi.

Devon, risola va maktublar ta'liq xati bilan ko'chirilayotgan bir vaqtda Mir Ali nasta'liq xatini ixtiro qiladi hamda ta'lix xatiga nasx xatini qorishtiradi. Shuning uchun ham uning xatiga «nasxi ta'lix» nomi beriladi. Bu xat xattotlar orasida juda tez yoyilib, Tabriziyning shogirdlari doirasi borgan sayin kengaya boradi. Shogirdlari orasida uning o'z o'g'li Mir Abdullo ham bor edi. Uning shogirdlaridan ikki kishi - biri Mavloni Ja'far Shoxrux Mirzo zamonida xushxatlikda nom chiqargan. Ikkinchisi, Mirabulxay kitobat san'atida, insho va tahrirda tengi yo'q kotib bo'lib, Sulton Abu Sa'id zamonida inshonavislik shu kishiga topshirilgan edi. Shogirdlaridan (kuyovi) Amir Muhammad Badriddinga ham Mir Ali Tabriziyning hurmati baland bo'lgan. Keyinchalik Sulton Husayn Boyqaro huzurida faoliyat ko'rsatgan Mir Ali Hiraviy va Mullo Ja'far Tabriziylar ham bu xat bilan shuhrat qozonishdi. Ular ham bu xatga islohotlar kiritishdi. Boyqaro saroyida Sulton Muhammad va Sulton Ali Mashhadiylar bu xatni qiyomiga yetkazdilar.

Kitobat san'atida temuriy shahzodalarning o'zlari ham yaxshigina faoliyat

ko'rsatishgan. Xattotlik san'atiga mehri baland Boysung'ur Mirzo talaygina kitoblarni qalamdan chiqarish bilan birga Mashhadda qurilgan, onasi Gavharshodbegim nomi bilan atalmish masjid devorlariga suls yozuvida xitobalar bitgan (bu yozuvlar hozir ham qisman saqlanib qolgan). Uning ulug' tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiyning ta'limini olgan akasi Mirzo Ibrohim (1431 yilda vafot etgan) ham olti xil xatda tengi yo'q xattot edi. Mashhur xattot Yoqut uslubiga taqlid qilib, xat san'atida undan o'tib ketgan edi. U yozgan xat qoldiklarining ba'zilari o'zi hokimlik qilgan Sherozdagi qadimiy binolarda hozir ham qisman saqlanib qolgan. Keyinchalik Shoh G'arib Mirzo va Sulton Husayn Boyqaroning to'ng'ich o'g'li Badiuzzamon ham xattotlik bilan shug'ullanishgani ma'lum.

Shohruh davrida uning saroyida asos solingan hamda XV asr davomida dovu'g taratgan Hirot matnshunoslik maktabi va u yerda fidokorona mehnat qilgan kishilarning xizmatlari tufayli adabiy-madaniy merosga e'tibor kuchaydi, borlari yig'ilib, nusxalari ko'paytirildi, tarjima qilindi, yangilari yaratildi, miniatyura san'ati yuksak darajada ravnaq topdi, xat turlari takomillashib, nasta'liq xati yuzaga keldi va anchagina qo'lyozma nusxalar silsilasi uzilmay keyingi avlodlarga yetib keldi. Xattotlik qadim Sharq san'atining behad kamol topgan turlaridan biri hisoblanadi. O'rta Osiyo xattotlik san'atining esa boy tarixi bor. XIV-XV asrlarda o'lkamiz kitobchiligidan ravnaqi beqiyos bo'ldi. Bu davrlarda dunyoda kitob chop etadigan bosmaxonalar yo'q edi. Shuning uchun ham, ayniqsa, Sharqda xattotlik san'atiga qiziqish hamda xattotlarga ehtiyoj nihoyatda katta bo'lgan. Adabiyot va ilm ahli yaratgan bebaho asarlar kotiblar mehnatining sharofati bilan bizgacha yetib keldi. Bu qo'lyozma asarlar o'zbek adabiyotshunosligi va tilshunosligi uchun tadqiqot manbayi bo'lib xizmat qiladi. Z. Hamidovning "Navoiy xattotlari" nomli maqolasida qayd etilishicha, qadim Sharq qo'lyozmalari orasida Mir Alisher Navoiy asarlari salmoqli o'rin egallaydi. Navoiy ijodini o'rganish, asarlarini oqqa ko'chirish uning o'z zamonasidayoq boshlangan. Uning asarlari o'zi yashab turgan yurtdagina emas, balki bir qancha xorijiy mamlakatlarda ham dastxat sifatida keng tarqalgan edi. Jumladan, shoir "Xamsa" ustida ishlaganda uning yozib tugatilgan qismini mashhur xattot Abdujamil kotib peshma-pesh oqqa ko'chirgandi. Shoir o'zining yirik tazkirasi

“Majolis un- nafa’is” asarida xattotlik san’atiga yuqori baho berib, uni puxta egallagan Sulton Ali Mashhadiy, Mavlono Soyimiy, Mavlono Sayfiy, Mavlono Sher Ali, Shayxzoda Purniy, Mavlono Voysiy, Mavlono Kotibiy va Abdujamil kotib Hirotiy kabi mashhur kotiblarni faxr bilan tilga oladi. Shunisi diqqatga sazovorki, bizgacha yetib kelgan Alisher Navoiy asarlari qo’lyozmalarining juda ko’pchiligi qadimiy ilmfan maskanlari Buxoro va Shahrisabzda kitobat qilingan. Qavomiddin Munirov va Abdulla Nosirov kabi sharqshunoslar tartib bergan “Alisher Navoiy qo’lyozma asarlari katalogi” (Toshkent, 1970) dagi ro’yxat ana shundan dalolat beradi. XIV-XIX asrlar Buxoroda san’atning barcha turlari keng rivoj topgan davr bo’ldi. Bu yerda Pirmuhammad Sufi Buxoriy (XV asr), Miraz Buxoriy (XV asr), Sulton Muhammad Buxoriy (XV asr), Abdurahmon Barkiy Munshiy (XV asr) kabi xattotlardan iborat xattotlik san’atining maktabi vujudga keldi. Zotan, yozuv tizimi va kitobat madaniyatining mavjudligi, uning rivojlanish saviyasi u yoki bu xalq ma’naviy qimmatini belgilovchi muhim omildir.

Alisher Navoiy davri kitobat madaniyatining yuksak taraqqiyot bosqichi ham bo’ldi. Navoiyning o’zi esa buyuk madaniyat arbobi sifatida kitobat ishi rivojiga o’zining barakali va serqirra hissasini qo’shdi. Avvalo shuni alohida aytish lozimki, Alisher Navoiy o’z davrining qomusiy allomasi sifatida xattotlik san’atini ham yaxshi bilgan, o’zi ham barcha asosiy arab yozuvi turlarini mahorat bilan egallagan edi. U qo’lyozmalarni badiiy bezashga, matn taqsimotiga oid qonun-qoidalaming, kitob ishlab chiqarish jarayonlariga tegishli masalalarning chuqur bilimdoni bo’lgan. Yuksak badiiy did egasi buyuk alloma-shoir mahorat bilan bezak berilgan qoiyozmalami nihoyatda qadrlagan, ko’plab iste’dodli xattotlarga homiylik qilgan. Bunday xattotlar qatorida mashhur Sulton Ali Mashhadiy, Abduljamil kotib, Darvesh Muhammad Toqiy, Muhammad binni Nur, Sulton Muhammad Xandon, miniatyurachi musavvir Kamoliddin Behzod ismlarini keltirish mumkin. Jumladan, Behzodning ijodiy kamoloti XV asrning 80 - yillaridagi Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiylar yaratgan va boshchilik qilgan xalqchil ruhdagi ijodiy muhitning bevosita ta’sirida shakllandi. Alisher Navoiy arab tili va tilshunosligi, poetikasi, so’fizm ta’limoti, fiqhni chuqur egallagan olim, Qur’on va din ta’limotiga oid adabiyotlarning bilimdoni

bo'lgan. U so'nggi 800-1000 yillar davomida qadimiy tillarda hamda fors, turkiy va arab tillarda yaratilgan mumtoz diniy, adabiy-badiiy, tarixiy, jo'g'rofiy, falsafiy, filologik, tibbiy kitoblar olamida o'zini nihoyatda erkin sezar, o'z zamonasi adabiy jarayonining barcha o'ziga xos, ichki muammolarini dohiyona anglab yetar edi. Alisher Navoiyning arab imlosidagi sharq qoiyozmalari kitobat va matn xususiyatlarining naqadar nozik bilimdoni bo'lganligi uning "Navodir un-nihoya" va "Badoyi' ul-bidoya" nomli dastlabki devonlari hamda o'zining ichki tuzilishi jihatidan biron sharq xalqlari adabiyotida uchramaydigan "Chor devon", ya'ni to'rt devondan tashkil topgan "Xazovin ul-maoniy" asarlar to'plamini yaratish jarayonida o'z aksini topdi. O'z davri kitobat dunyosi va muomalada bo'lgan qo'lyozmalar haqida har tomonlama ma'lumotga ega bo'lgan Alisher Navoiy o'z zamoni yirik kitobshunoslari safidan o'rin oldi. Shoirning shaxsiy mablag'lari hisobiga qurilgan ulkan kutubxonada o'n ming jildidan ortiq qo'lyozma kitoblar jamlangan bo'lib, unda Navoiyning ukasi Darvesh Ali kitobdor lavozimini bajarar edi. Kutubxonaning binosi "Unsiya" deb nomlangan mashhur arxitektura kompleksiga kirar va Navoiyning o'zi "Unsiya"da istiqomat qilar edi. Mashhur tarixchi Mirxond o'zining Turon va Xuroson tarixiga oid yetti jildlik "Ravzat us-safo" asarini Alisher Navoiyning maslahatiga ko'ra va u ma'qullagan reja asosida yaratgan. Ma'lum bo'lishicha, Navoiy Mirxondga faqat ma'naviy ko'mak berish bilan cheklanmay, balki ish uchun barcha moddiy imkonivatlarni ham yaratib bergan. Jumladan, tarixchiga "Xalosiya" madrasasidan qulay va shinam xonaqoh ajratib berilgan. U Navoiyning shaxsiy kutubxonasidan bimalol foydalanish imkoniga ega bo'lgan va tarix ustida ishlash vaqti mobaynida barcha zaruriy narsalar bilan to'liq ta'minlanib turgan. Bundan tashqari, Navoiy Mirxondga tez-tez qimmatli sovg'alar tortiq qilar edi. Navoiyning mana shunday g'amxo'rliqi va ko'magidan madrasada istiqomat qilib, biron ijodiy yoki ilmiy ish bilan shug'ullangan boshqa shoir va olimlar ham bahramand bo'lar edi. Mirxondning nabirasi yosh tarixchi Xondamir shular jumlasidandir. Navoiyning boy kitob xazinasidan Xondamir ham keng foydalandi. Shu yerda ishlash jarayonida 20 yoshlik chogidayoq Xondamir kutubxonaning boy tarixiy manbalariga tayanib o'zining dastlabki ikkita tarixiy asarini yaratdi. Ularning biri Alisher Navoiyning hayot yo'liga bag'ishlangan va yosh olimning buyuk

zamondoshiga chuqur ehtirom va samimiy minnatdorchilik his-tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan "Makorim ul-axloq" asaridir. Alisher Navoiy bilimdon kitob muxlisi va jiddiy kitob to'plovchi - bibliofil sifatida qimmatbaho va go'zal bezakli qo'lyozmalarni to'plab bordi. Buxoro, Hirot va Samarqandning eng usta va iste'dodli xattot, lavvoh va sahhoflari Navoiy maxzani uchun kitoblar yaratar edilar. Zahiriddin Muhammad Boburning yozishicha, Sulton Ali Mashhadiy Sulton Husayn Boyqaro va Navoiylar uchun ko'plab kitoblar ko'chirib bergan. Jumladan, xattot shoh uchun kuniga o'ttiz baytdan, Navoiy uchun yigirma baytdan matn ko'chirib berar ekan. Turon-u Turkiston shaharlarining mashhur xattotlari Navoiy buyurtmasi bilan yuzlab jild Qur'oni karim hamda shoir, faylasuflar, tarixchilar, tabiblar va boshqalarning asarlarini ko'chirganlar. Bu kitoblar Navoiyning shaxsiy kutubxonasiga kelib tushar yoki uning tomonidan boshqa shaxslarga tortiq qilinib, ularning kutubxonasidan o'rin olar edi. Keng adabiyotshunoslar doirasida ma'lum bo'lgan faktlardan biri: Tehronda 1829 - yilda vahshiylarcha o'ldirilgan muxtor vakil, ya'ni rus elchisi Aleksandr Sergeevich Griboedov xuni uchun to'langan tovon jumlasiga kirgan kitoblar orasida Sulton Ali Mashhadiy tomonidan 1465- yili (Navoiy 24 yoshligida) ko'chirilgan va oliy darajada bezakli Navoiyning "Devon" ("Ilk devon") she'rlar to'plami ham bor edi. Bu qo'lyozmani prof. Hamid Sulaymon 1968- yilda faksimile uslubi bilan nashr ettirgan edi. Alisher Navoiy xattotlik va miniatyura san'atlarining bilimdoni, ko'plab shoir, olim, kitobat san'ati ustalarining homiysi bo'lishi bilan birga, juda keng miqyosda xayriya ishlari bilan shug'ullandi. Masalan, u Hirot, Astrobod, Marv, Isfizor, Saraxs kabi shaharlarda madrasalar, masjidlar, xonaqohlar qurdirish bilan birga ularning atrofini obodonlashtirish, ichini esa jihozlash ishlarini ham nazaridan chetda qoldirmas edi, madrasalar qoshida esa kutubxonalar uchun asos yaratar edi. Navoiyning ishonchli vakillari uning ko'rsatmasi bilan bu kutubxonalarga kitobfurush va sahhoflardan kitoblar sotib olar, kitobat ishi bilan shug'ullanuvchi mutahassis kishilarni qog'oz va boshqa yozuv ashyolari bilan ta'minlab turar edi. Navoiyning mashhur "Majolis un-nafois" ("Nafis yig'inlar") tazkirasini, bu asarning o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi - o'quvchilarga shoir, xattot va kitobat ishining boshqa vakillari haqida turli xil ma'lumotlar berishiga ko'ra, biobibliografik asarlar qatoriga ham qo'yish mumkin.

Alisher Navoiy tazkirasida bu toifadagi asarlar uchun an'anaviy bo'lgan o'z davri shoirlari va adiblarining hayoti va ijodiga oid, ularning asarlari haqida qiziqarli ma'lumotlar beradi. "Majolisun nafois"da Navoiy o'zigacha o'tgan ijodkorlarga bir bo'lim bag'ishlaydi. So'ngra esa o'ziga zamondosh bo'lgan shoirlar va fozillar to'g'risida ma'lumot beradi. "Bu kitobda o'zbek va tojik tillarida she'r yozgan shoirlar baravar ko'rsatilgan. Navoiy shoirlarni qaysi tilda yozganiga qarab ajratmaydi. Bu iste'dodlarning ko'pi ham o'zbek, ham tojik tilida she'r yozganliklari inobatga olinsa, bunday yondashuvning to'g'ri ekani ochiq ko'rinadi," - deb yozadi navoiyshunos olim, akademik Azizxon Qayumov. Navoiy Mavlono Muhammad Tabodgoniy to'g'risida yozar ekan, uning "Qasidai Burda"ni muxammas qilgani, Xoja Adulloh Ansoriyning "Manozil us-soyirin" asariga sharh yozgani to'g'risida xabar beradi. Mavlono Husayn Xorazmiy to'g'risida so'zlab Navoiy bu kishining "Maqsadi aqso" ("So'nggi maqsad") nomli asari borligi, uning Jaloliddin Rumiyning masnaviysiga sharh bitgani, "Qasidai Burda"ga Xorazmiy o'zbek tilida sharh yozganini bildiradi. Yana bu kishining "o'zga musannafoti" (asarlari) borligini ham yozadi. "Nasoimul muhabbat" asarida Navoiy turli davrlardagi mutafakkirlar va shoirlar to'g'risida hikoya qiladi. Shunda ularning qanday asarlar yaratganliklari to'g'risida ham so'z yuritadi. Nizomiy to'g'risidagi maqolada Navoiy yozadi: "Alarning besh masnaviysi, "Panj ganj"ga mashhurdir... "Iskandarnoma" tarixiki, alarning kitoblarining oxiridur, besh yuz to'qson ikki ekandur (592 hijriy yili - 1195-1196 milodiy yili)". Hofiz Sheroziyni ta'riflar ekan, Navoiy: "U g'ayb tilini biluvch va sirlami tarjima qiluvchidir. G'ayb sirlarini va haqiqatning ma'nosini so'z kiyimining go'zalligi orqali va majoz (dunyoviylik) libosida ko'rsatadir... Hofiz devonidan yaxshiroq hech bir devon yo'q..." Navoiy o'z do'sti, maslakdoshi, ustozi va piri Abdurahmon Jomiyni (1414-1492) juda e'zozlar, barcha ezgu ishlarda bu ulug' shoir va mutafakkirni ibrat deb bilar edi. Mutafakkir o'zining ayrim asarlarida Jomiy qalamiga mansub ijod namunalarini alohida qayd qilib o'tadi. Jomiy to'g'risidagi bunday ma'lumot Navoiyning "Majolis un- nafois" tazkirasida ham bor. "Nasoim ul muhabbat"da Navoiy o'z ustozi Jomiyga maxsus maqola bag'ishlagan. Alisher Navoiyning shaxsan Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan "Xamsat ul-mutahayyirin" asari shaxsiy biobibliografik ko'rsatkichlar (yevropacha personaliya

kitob turiga) toifasiga kiradi. Kitob muqaddima, uch maqolat va xotimadan iborat. Muqaddimada Jomiyning hayoti, nasl-nasabi, Jomiy va Navoiyning birinchi bor tanishuvlari haqida hikoya qilinadi. Birinchi maqolatda ikki buyuk shaxs hayotida birga kechgan hamda do'stlik va ijodiy hamkorlik haqida guvohlik beruvchi damlar xususida fikr yuritiladi. Ikkinchi maqolat ularning bir-birlariga yo'llagan qator maktublari va ularning yozilish sabablari haqida. Nihoyat, uchinchi maqolatda Jomiy yaratgan 36 ta asar ro'yxati keltiriladi, ularning yozilish tarixi bayon etiladi. Ma'lumki, Jomiy va Navoiy qator asarlari bir-birlaridan ilhomlanib, yoki to'g'ridan-to'g'ri bir-birlarining maslahatlari bilan yaratilgan. Bu maqolatda Navoiy chuqur hurmat va o'ziga xos alohida tavoze' va nazokat bilan ana shunday ijodiy hamkorlik misollarini keltiradi. Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" ("Ikki til to'g'risidagi muhokama") asarida shoirning o'zi yozgan asarlar to'g'risidagi ma'lumoti mavjud. "Muhokamat ul-lug'atayn"da Navoiy kitobat qilingan o'z asarlarining qisqacha ro'yxati - bibliografiyasini ham keltirgan. Tarixiy manbalar tahlili va keltirilgan misollar shuni ko'rsatib turibdiki, Alisher Navoiy o'zining kundalik hayotida muttasil kitobat ishi va kitobat san'atining turli sohalariga juda yaqin bo'lgan va o'z ijodi va faoliyati bilan milliy Turonzamin kitobat madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan. Jahon adabiyotining buyuk klassik adibi Alisher Navoiy asarlari tili XVI asrdayoq o'rganila boshlangan. Toli Imoniyning «Badai al-lug'at», muallifi hozircha aniqlanmagan «Abushqa», «Lug'ati Navoiy», Mirza Mehdixonning «Sanglo», «Lug'ati Amir Navoiy», «Xamsa bo xalli lug'at», «Dar bayoni lug'ati Navoiy», «Xolli lug'ati Xamsayi Navoiy» va boshqalar shular jumlasidandir. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ular turkshunos olimlarning ilmiy tekshirishlari natijasida ma'lum bo'la boshladi: A.Vamberi («Abushqa», Budapesht, 1862), V.V. Vilyaminov-Zernov («Abushqa», Sankt-Peterburg, 1868), Fazlullaxon («Chig'atoycha-forscha lug'at», Kalkutta, 1825), Shayx Sulaymon Buxoriy («Chig'atoycha-turkiy usmoniy lug'at» Istambul, 1882), Ignas Kunash («Chig'atoycha-nemischa lug'at», Budapesht, 1942), Dj. Kloson («Sanglo», London, 1960), Karl Menges («Mirza Mehdixon», Mayns, 1956), A.K. Borovkov («Bada'i al-lug'at», M. - L., 1961) kabi olimlar mazkur yodgorliklarni chop etishgan. Shuningdek, Alisher Navoiy asarlarining keng kitobxonlarga mo'ljallab chop

etilgan 15 jildlik nashriga lugʻat ham tuzilgan. Bu S. Ibrohimov va P. Shamsiyevlar yaratishgan «Alisher Navoiy asarlari tilining lugʻati»dir. Bulardan tashqari «Alisher Navoiy asarlarida sinonimlar masalasiga doir» (M.Rahmatullayeva), «Alisher Navoiy tilining dialektal asoslari» (X.Doniyorov), «Alisher Navoiy lirikasida qoʻshma soʻzlar» (B.Bafojev), «Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» asarining leksikasi» (I.Nosirov), «Alisher Navoiy «Lison ut-tayr» asarining leksiko- semantik va lingvopoetik tadqiqi» (Z.Hamidov), «Shayx Sulaymon Buxoriyning «Lugʻati chigʻatoyi va turkiy usmoni» lugʻatining leksikografik tadqiqi» (N.Husanov) kabi qator mavzularda ilmiy tadqiqotlar olib borilgan, bular ulugʻ shoir asarlari tilini yanada chuqurroq oʻrganishda foydali manba boʻlib xizmat qilmoqda. Oʻtgan asrining 70-yillarida E.I.Fozilov rahbarligi va bevosita ishtirokida Alisher Navoiy asarlarining mukammal lugʻatini tuzishga kirishilgan edi. Natijada 1982- yili 4 jildik «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati» yaratildi va 1983-1985 yillarda «Fan» nashriyotida chop etildi. Lugʻat ishtirokchilarining mehnatlari har bir jildda qayd qilingan. Jumladan, E.I.Fozilov - ishning rahbari, lugʻatning ilmiy leksikografik prinsiplarini ishlab chiqqan, qadimgi turkiy (oʻzbek) soʻzlari lugʻaviy maʼnosini talqin qilgan, ayrim asarlar boʻyicha tuzilgan glossariy (lugʻat), sharh va izohlarni manbalar asosida soʻz va maʼnolar bilan toʻldirib, birlashgan lugʻat-maqolalari qilib tuzgan, XVI-XX asrlarda Navoiy asarlari asosida tuzilgan lugʻatlardagi soʻz izohlarini qiyosiy tekshirib chiqqan, «Alisher Navoiy asarlari tili izohli lugʻati»ning tuzilishi va undan foydalanish tartibini yozgan (I jild, 3 sahifa). Ushbu ishni amalga oshirishda olimga Qutbiddin Muhiddinov, Jafar Eftixor, Yusufxon Shokirov, shoir Chustiy, J. Lapasov, Abdullajon Yunusov, Noilaxon Rasulova, Ahmadjon Karimovlar yaqindan yordam koʻrsatganlar.

Savollar va topshiriqlar:

1. *Shohruh Mirzo davrida kitobat sanʼatining rivojiga qanday omillar taʼsir qildi?*
2. *“Shohnoma”ning ilmiy-tanqidiy matni qanday amalga oshirildi?*
3. *Boysungʻur Mirzo va Ibrohim Mirzolarning Samarqand va Hirot xattotlik maktabi rivojiga qoʻshgan hissasini soʻzlab bering.*
4. *Alisher Navoiyning milliy kitobat madaniyatini rivojlantirishdagi roli.*
5. *Alisher Navoiy asarlari asosida qanday izohli va tarjima lugʻatlar tuzilgan?*

ADABIYOTLAR:

1. Сирожиддинов Ш., Матншунослик сабоқлари, Т., 2019
2. Ziyodov Sh. Markaziy Osiyoda ilk toshbosma kitoblar nashri tarixidan/-T.: Sharqshunoslik, 2009, - №14.
3. Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash va fixristlash.- T.:2004
4. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik tarixidan.-T.:1971

10-mavzu: XVI-XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrda matnshunoslikning rivoji

Reja:

1. XVI-XIX asrning birinchi yarmiga oid o'zbek tilidagi manbalar tasnifi.
2. XVI-XIX asrning birinchi yarmiga oid o'zbek tilidagi tarixiy manbalar.
3. XVI-XIX asrning birinchi yarmidagi matnshunoslik sohasining yutuqlari.

Tayanch so'z va iboralar: tarixiy matnlar, tarixchi-matnchi, Xorazm va Qo'qon tarixchilik maktabi, Shayboniynxon, Muhammad Solih, Abulg'ozi Bahodirxon, Ogahiy, Munis.

XVI asrda madaniy markaz Hirotdan Samarqand va Buxoroga ko'chdi. Hunarmandchilik va savdo rivojlandi. Rabot, sardoba, karvonsaroylar qurildi. Madrasalar barpo etildi. Movarounnahr va Xurosonning barcha hududlaridan Samarqand va Buxoro musiqa maktablarida ta'lim olish uchun Muhib Ali Qonuniy, Hasan Kavkabi, Yusuf Dutori, kabi ijrochi va bastakorlar ilm istab kelishgan.

Ushbu davrda rassomlik, naqqoshlik va miniatyura san'ati o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi. Ayniqsa, "Boburnoma"ga, "Tavorixi guzida - Nusratnoma"ga va Muhammadmurod Samarqandiy tomonidan "Shohnoma"ga chizilgan miniatyuralar diqqatga sazovordir. Bu asarlardagi ruhiy manzaraning, tarixiylikning chuqurligi davrning qiyofasini tasavvur etishimizga ko'maklashadi. Mahmud Muzahhib, Rustam Naqqosh kabi rassomlarning asarlari ham XVI-XIX asrlarda yashab ijod qilgan rassom va naqqoshlarning san'ati qay darajada rivoj topganining isbotidir.

Xattotlik san'ati ham rivojlandi. Bu davrda Mavlono Sulton Ali Ubahiy, Mavlono Mir Ali Kotib, Mir Abdulla, Mir Husayniy, Sulton Mirak Munshiy kabi mashhur xattotlar tomonidan ko'chirilgan noyob kitoblar davr ma'naviyati, madaniyatini yuksaltirishda munosib o'rin egallagan. Shunisi diqqatga sazovorki, bizgacha yetib kelgan Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining juda ko'pchiligi qadimiy ilm-fan maskanlari Buxoro va Shahrisabzda kitobat qilingan. Qavomiddin Munirov va Abdulla Nosirov kabi sharqshunoslar tartib bergan "Alisher Navoiy qo'lyozma asarlari katalogi" (Toshkent, 1970)dagi ro'yxat ana shundan dalolat beradi. XIV-XIX asrlar Buxoroda san'atning barcha turlari keng rivoj topgan davr bo'ldi. Bu yerda xattotlik san'atining maktabi vujudga keldi. Pirmuhammad Sufi Buxoriy (XV asr). Miraz Buxoriy (XV asr), Sulton Muhammad Buxoriy (XV asr), Abdurahmon Barkiy Munshiy (XV asr), Mirali Hiraviy (XVI asr), Said Abdullo Buxoriy (XVI asr), xattotlik nazariyasi to'g'risida kitob yozgan olim va xattot Darvish Muhammad ibn Dustmuhammad Buxoriy (XVI asr), Mavlono Inoyatillo kotib (XVII asr), Mirza Abdurahmon (XVIII asr), Fozil Devona (XIX asr), ma'rifatparvar adib va olim Ahmad Donish va boshqalar Movarounnahrning mashhur xushxat xattotlari sifatida Buxoroda qalam surdilar. Toshkent Davlat sharqshunoslik instituta qoshidagi Abu Rayxon Beruniy nomidagi sharq qo'lyozmalari markazida Alisher Navoiy asarlarining 500 dan ortiq qo'lyozma nusxalari saqlanayotir. Shundan 120 nusxa buxorolik mashhur xattotlar dastxatiga mansub. Jumladan, "Xazoyin ul-maoniy" asarining qirqqa yaqin nusxasi, "Xamsa"ning yigirma yetti nusxasi Buxoroda ko'chirilgan. Bulardan tashqari, "Xamsa"dagi "Hayrat ul-abror" dostoni 1838-1839 yillarda Sayyid Nafas tomonidan ko'chirilgan. "Layli va Majnun" dostoni 1829-1830 yili Muhammad Rajab ibn Abduvali tomonidan, "Sab' ai sayyor" dostoni Muhammad Latif ibn Muhammad Sharif tomonidan XIX asrda Buxoroda alohida kitobat qilingan. Alisher Navoiy umrining so'nggi yillarida yozgan "Lison ut-tayr" asarining o'ndan ortik nusxasi Buxoroda kitob holiga keltirilgan. U "Majolis un-nafois", "Mezon ul-avzon", "Tarixi anbiyo va hukamo", "Xamsat ul-mutaxayyirin", "Vaqfiya", "Tarixi muluki Ajam", "Arbain", "Risolai muammo" kabi asarlari ko'plab nusxada ko'chirilgan. Xususan, Shahrisabzda "Xazoyin ul-maoniy", "Xamsa", "Lison ut-tayr", "Tarixi muluki Ajam" kabi asarlari

xushxat dastxat bilan oqqa ko'chirilgan. Hozir Navoiyning Shahrisabzda ko'chirilgan o'ttizga yaqin noyob nusxalari saqlanmokda. Masalan, 1874-1875 yillarda mullo Muhammad Sheralibek Shahrisabziy tomonidan shoirning "Xazoyin ul-maoniy" asari nasta'liq xatida qora tushda ko'chirilgan. "Xamsa" esa 1833-1834 yillarda Abdulqayum kotib va Muhammad Yunusxo'ja ibn Boboxo'ja Shahrisabziy tomonidan oqqa ko'chirilgan. Bu nusxa Alisher Navoiy "Xamsa" sining XIX asrda ko'chirilgan nusxalaridan ancha to'liq va mukammalligi bilan ajralib turadi. "Lison ut-tayr" 1823-1824 yillarda Yormuhammad qori Shahrisabziy tomonidan nasta'liq xatida qora siyohda ko'chirilgan. Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash kerakki, Sharqning buyuk shoiri Alisher Navoiy asarlarining jahoniy shuhratida buxorolik va shahrisabzlik adabiyot muxlislari - mashhur xattotlarning munosib hissasi bor. Bu qo'lyozmalar o'quvchiga rang-barang ma'lumotlar berish bilan birga Navoiy asarlarini mukammal o'rganishda ijobiy rol o'ynab kelmoqda.

XVI-XIX asrning birinchi yarmida Bobur, So'fi Olloyor, Huvaydo, Gulxaniy, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Munis va Ogahiy asarlari ko'p nusxada ko'chirildi. Masalan, dunyo kutubxonalarida Z.M. Bobur devonining 9 ta qo'lyozmasi mavjud. Shulardan sakkiztasi: Fransiya, Turkiya, Hindiston va Angliyada saqlanayotgan nusxalar XVI-XVIII asrlarda ko'chirilgan. So'fi Olloyor (1663-1721) ning eng mashhur asari "Sabot ul-ojizin"ning dunyo kutubxonalarida ko'plab nusxalari mavjud. Birgina O'zbekistonda – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 131 ta qo'lyozma, 53 ta toshbosma nusxalari saqlanadi. Ulardan eng qadimiy qo'lyozma milodiy 1810-yilga, toshbosmaning eng qadimiysi 1847-yilga tegishli. Asarlari ko'p nusxada ko'chirilgan shoirlarning yana biri Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo (1704-1780/81) dir. Tasavvuf va naqshbandiya tariqati talablariga qat'iy amal qilib yashagan va she'rlarida insonni komillikka da'vat etgan sufiy shoirning ijodiy merosini nabirasi Salohiddin Soqib bir joyga jamlab, mukammal devon holiga keltirgan. Mana shu devon XIX asrda qayta-qayta ko'chirilgan.

XVIII asrning I yarmida Qo'qon adabiy muhiti tashkil topa boshlagan. Amir Umarxon hukmronligi davrida tarixnavislik, tazkiranavislik, she'riyat, nasr, matbaa ishlari, adabiy hamkorlikning noyob mahsullari dunyoga kelgan. Mazkur davrda ham

ko'plab qo'lyozmalar ko'p nusxada ko'chirildi. Lutfiy, Navoiy Amiriy devonlaridan iborat "Muhabbatnoma" majmuasi Turkiya sultoniga sovg'a tariqasida yuborilgan. 1836-1837 yillarda Muhammadalixon buyrug'iga binoan xattot Dabir tomonidan Fuzuliy devoni ko'chiriladi. Amir Umarxon –Amiriyning mukammal devoni nusxalari Toshkent, Samarqand, Buxoro va Leningrad (Sankt-Peterburg) kutubxonalarida saqlanmoqda. O'zbekiston FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyi Tekstologiya va publikatsiya bo'limining katalogida shoir devonining 26 nusxasi hisobga olinib, ilmiy tavsif berilgan.¹⁸

Temuriylar davridan boshlab Movarounnahrning siyosiy-ijtimoiy, madaniy hayotida turkiy tilning nufuzi ortib bordi. XVI asrdan boshlab eski o'zbek tilida ham ilmiy asarlar yaratila boshladi. Shayboniylar hukmronligi davridan boshlab tarix ilmida o'zbek tilida yozilgan asarlarning soni tobora ortib bordi. O'zbek tilida bitilgan tarixiy asarlar Shayboniylar davlati, Xiva va Qo'qon xonliklari tarixiga bag'ishlangan edi.

XVI asrning boshida yaratilgan muhim tarixiy manbalardan biri muallifi noma'lum "Tanlangan tarix" hisoblanadi. Asar Shayboniynonning topshirig'i bilan saroyga yaqin bo'lgan tarixnavislardan biri tomonidan yozilgan, deb taxmin qilinadi. "Tanlangan tarix" asari mustaqil ikki qismdan iborat: "Tarixi guzida" va "Nusratnoma". Birinchi qismda O'guzxon va qadimgi turklar, Chingizxon va uning avlodlari tarixi, ikkinchi qismida esa Shayboniynon tavalludidan to uning Movarounnahrni istilo qilishigacha Dashti Qipchoq va O'rta Osiyoda sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy voqealar bayon qilingan. Asarning "Nusratnoma" qismi muhim qimmatga ega. Unda Shayboniynon qo'shinining tuzilishi, etnik tarkibi, ko'chmanchi o'zbeklarning Movarounnahr viloyatlarida qilgan yovuzliklari to'g'risida ishonchli ma'lumotlar bor. Farg'ona viloyatining ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan bosib olinishi faqat "Nusratnoma" da to'liq va to'g'ri yoritilgan.

Muhammad Solihning "Shayboniynoma" tarixiy dostoni, Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk", Shermuhammad Munisning

¹⁸ Jumaxo'ja N., Adizova I., O'zbek adabiyoti tarixi. XVI-XIX asr I yarmi. -T.: Noshir, 2019, 244-bet.

“Firdavs ul-iqbol”, Ogahiyning “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ut-tavorx”, “Jome ul-voqeoti Sultoniyy”, “Gulshani davlat” va “Shohidi Iqbol” kabi tarixiy asarlari yaratildi.

1511-yilda Eron qo'shini Xorazm hududidan quvib chiqarilgach, taxtga Shayboniylar sulolasidan bo'lgan Berka Sultonning o'g'li Elbarsxon o'tiradi. Xorazm mustaqil davlatga aylanadi. U endi Xiva xonligi degan nomni oladi. Xiva adabiy muhiti Xiva xonligi saroyida shakllanadi. Uning gullab yashnagan davri XIX asrga to'g'ri keladi. Kitobat va xattotlik san'atining o'ziga xos maktabi ham vujudga keladi. Qo'lyozmalarni ko'chirgan kotiblar asarning janriga ham e'tibor bera boshladilar. “Bayozi g'azaliyot”, “Bayozi muxammasot” kabi alohida janrlardan iborat majmualar ham ko'chirilgan. Shermuhammad Munis xattotlik san'atining nazariy – ilmiy qoidalariga bag'ishlangan maxsus risola – “Savodi ta'lim”ni yaratdi. Darhaqiqat, Munis iste'dodi qirralaridan biri xattotlikdir. Hayoti davomida o'ziga manzur bo'lgan bir necha noyob asarlarni, jumladan, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” (1794-yilda), “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” (1797-yilda) asarlarini kitobat qilgan. Shoir “Savodi ta'lim” risolasining yozilish sabablari, tarixi haqida asarning o'zida ma'lumot beradi. Asar 1804 - yilning dekabrda (hijriy 1219-yil, ramazon oyida) yozib tugatilgan. Asarning hajmi 352 misradan iborat. Uni shartli ravishda uch qismga bo'lib o'rganish mumkin.

1. Muqaddima qismi (Hamd, na't, asarning yozilish sabablari, qalam ta'rifi, xat ta'rifi, yozuv asboblarning qulayligi, tayyorlash mahorati kabi masalalarni o'z ichiga olgan 18 ta kichik bob).

2. Asosiy qism (Arab harflarini yozish yo'llari, usullari va mahoratiga e'tibor qaratilgan 22 ta kichik bob).

3. Xotima qismi.

Risola muallifi arab harflarining murakkab shakllarini juda sodda uslubda o'rganish yo'riqnomasini yaratdi. U harflarni turli jonzotlarga, jihozlarga o'xshatib, talabalar tasavvurini tiniqlashtiradi. Masalan, “to” harfining yozilish shaklini otga minib ketayotgan kishiga o'xshatsa, “zo” harfini qushga o'xshatadi.

Xiva adabiy muhitida tarjima ishlariga katta e'tibor qaratildi. Arab, fors va usmonli turk tillaridan jahon adabiyotining nodir namunalari tarjima qilindi. XIX asrda

170 dan ortiq noyob asarlar o'zbek tiliga mahorat bilan o'girilgan. Birgina Ogahiyning o'zi 20 ga yaqin badiiy, tarixiy, ilmiy-axloqiy asarlarni tarjima qilib, erkin tarjima maktabini shakllantirgan.

Savol va topshiriqlar:

1. *XVI-XIX asrning I yarmida Buxoro xattotlik maktabida qaysi asarlar ko'p ko'chirilgan?*
2. *Qo'qon xattotlik maktabiga kimlar homiylik qilgan?*
3. *Xiva xattotlik maktabining vakillari haqida ma'lumot to'plang va ma'ruza tayyorlang.*

ADABIYOTLAR:

1. Jumaxo'ja N., Adizova I., O'zbek adabiyoti tarixi. XVI-XIX asr I yarmi. - T.: Noshir, 2019.
2. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik tarixidan. - T.: 1971
3. Madraimov A., Fuzailova G., Manbashunoslik. - T.: 2008.

11-mavzu: Porso Shamsiyev - adabiy manbashunos va matnshunos

Режа:

1. Porso Shamsiyev hayot yoli.
2. Porso Shamsiyevning o'zbek matnshunosligi rivojiga qo'shgan hissasi.
3. Olimning o'zbek adabiyotshunosligiga qo'shgan hissasi.

Tayanch so'z va iboralar: muharrir, matnshunos, tarjimon, ilmiy-qiyosiy nashr, ilmiy-tanqidiy matn

Porso Shamsiyev (1897.10.2, Buxoro — 1972.21.3, Toshkent) — navoiyshunos va matnshunos olim. Filologiya fanlari doktori (1970), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1972). Buxoro madrasalarida tahsil ko'rgan. 30-yillarga qadar madrasa, maktab va maorif yo'nalishidagi muassasalarda xizmat qilgan. O'zbekiston Davlat nashriyoti (1931 — 36) va O'quv -pedagogika nashriyoti (1936—40) da muharrir, O'z FAN nashriyotida muharrir (1941—45), Til va adabiyot institutida katta

ilmiy xodim (1945—72). «Adabiyotdan ish kitobi», «Adabiyot darsligi», «O‘zbek tili darsligi», «O‘qish kitobi» (1 va 2-kitoblar) muallifi. Navoiyning «Muhokamat ul - lug‘atayn», «Majolis un-nafois», «Mahbub ul- qulub» va b. asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini nashrga tayyorlagan hamda shoir asarlarining 15 jildligini nashr etishda faol qatnashgan. «Xamsa»ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratib, mazkur matn yuzasidan amalga oshirilgan tekstologik tadqiqotlarini doktorlik dissertatsiyasi sifatida himoya etgan. Porso Shamsiyev bundan tashqari, Xondamirning «Makorim ul- axloq» asarini fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan, Boburning «Boburnoma» (S.Mirzayev bilan hamkorlikda) asarining ilmiy nashrini yaratgan, 5 kitobdan iborat «O‘zbek adabiyoti» majmuasini tuzish, tahrir etish va izohlar yozishda ishtirok etgan. Porso Shamsiyev Britaniya muzeyida saqlanayotgan va Abdujamilga nisbat berilgan «Tuhfat ul- salotin» asari mikrofilmini o‘rganib, uning Navoiy g‘azallaridan olingan va Abdujamil xattot tomonidan ko‘chirilgan shohbaytlar ekanini va mavzu bo‘yicha 45 faslga bo‘linganini aniqlagan. Porso Shamsiyev G‘afur G‘ulomning 4 jildli «Tanlangan asarlar»i va 2 jildli «Adabiy-tanqidiy maqolalar»ini ham nashrga tayyorlagan. P.Shamsiyev shuningdek, S.Ibrohimov b-n hamkorlikda «O‘zbek klassik adabiyoti lug‘ati» (1953) va «Navoiy asarlarining lug‘ati» (1972)ni tuzgan. Toshkent ko‘chalaridan biriga Porso Shamsiyev nomi berilgan.

Yosh olim, filologiya fanlari bo‘yicha (PhD) falsafa doktori G‘iyosiddin Shodmonov Porso Shamsiyevning ilmiy merosini chuqur o‘rganib, 2015-yilda “Porso Shamsiyev – adabiyotshunos va matnshunos” mavzusida magistrlik dissertatsiyasini himoya qildi. Quyida yosh olimning “Porso Shamsiyevning hayot yo‘li va ilmiy merosi” nomli maqolasini to‘liq keltirishni joiz deb topdik:

“ O‘zbek matnshunosligi ravnaqini O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori Porsoxon Shamsiyevning salmoqdor xizmatlarisiz tasavvur etish qiyin. Olim o‘zbek matnshunosligining asoschilaridan biri sifatida qariyb 50 yil mobaynida mumtoz shoirlarimiz, xususan Alisher Navoiy asarlarini to‘plash, o‘rganish va nashrga tayyorlash ishlari bilan muttasil shug‘ullanib kelgan, ko‘plab asarlarning matnini yaratgan olimdir.

Porso Shamsiyev 1897- yil 10-fevralda Buxorodagi Xoja Porso mahallasida tavallud topdi. U avval mahalladagi maktabda, so'ngra madrasada tahsil ko'rdi. Mehnat faoliyatini o'zi tug'ilib o'sgan joy – Buxoroda amirlik davridayoq ilm-ma'rifatni egallashga da'vat etuvchi maqolalari bilan boshlagan, devonda yozuvchizuv ishlari bilan shug'ullanar, yoshlarni xat o'rganish, ma'rifatli bo'lishga undar edi. 30-yillarda nashr etilib, bir qancha vaqt maktablarda darslik sifatida qo'llanilgan "Adabiyotdan ish kitobi", "Adabiyot darsligi", "O'zbek tili darsligi", birinchi va ikkinchi "O'qish kitobi" kabilar Porso Shamsiyevning yuqorida aytilgan ilmiy va amaliy faoliyatining isbotidir. XX asrning 30-yillariga qadar madrasa, maktab va maorif yo'nalishidagi muassasalarda xizmat qilgan olim 1931-1936 yillarda O'zbekiston davlat nashriyoti, O'quv pedagogika nashriyoti (1936-1940), O'zFAN nashriyotida muharrir (1941-1945), Til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim (1945-1972) lavozimlarida faoliyat yuritdi.

Porso Shamsiyev qator olim-u shoirlar bilan bir safda turib, ko'plab ishlarni amalga oshirdi. U Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Olimjon, Boqiy domla (A.Nasriddinov), Hodi Zarif, Anisiy, Muinzoda, Charxiy kabi olim, fozil va shoirlarning do'sti va hamkori edi. Ustoz mehnatni juda sevadigan va qadrlaydigan kishi edi. Toliqmay mehnat qilishni ham, shu mehnatning rohatini totishni, uning zavqi-gashtini surishni ham bilardi. Davralarda joy tanlamas, aksar yoshlar orasida bo'lishni xush ko'rar, nihoyatda samimiy, muruvvatli va mehribon inson edi. Doim barchaga yordam berishga tayyor, yoshlardan foydali ko'mak va ilmga oid qimmatli maslahatlarini ayamaydigan kishi sifatida shogirdlar xotirasida muhrlanib qoldi. Olimning ajoyib xislatlaridan yana biri qilayotgan har bir ishiga erinmasdan jiddiy e'tibor qaratishidir. Ustozning eng yaqin shogirdlaridan biri navoiyshunos olima Suyima G'aniyeva shunday xotirlaydi: "Ustoz bilan birga mehnat qilgan paytlarimiz bir narsadan hayratlanardim. Domla o'zi juda yaxshi biladigan so'zlarni ham lug'atdan bir qarab olardi.

— Lugʻat koʻrish yaxshi odatga aylanishi kerak. Kutilmagan bir soʻzning maʼlum boʻlmagan bir qirrasini bilib olasiz, bilganingiz esa xotiraga naqshlanib boraveradi, – deb aytardi.

Yana bir kuni olim ustozining oldiga “rind” soʻzining lugʻaviy maʼnosini bilish maqsadida koʻmak soʻrab keladi: “Oʻzimdagi lugʻatlar qoniqtirmadi chogʻi, ertasiga ustozga murojaat qildim. Anchagina tushuntirgach, qoʻliga lugʻat olib varaqladi. U yerda “rind – shariat qoidalarini johillik yuzasidan emas, balki ongli suratda inkor qiluvchi ziyrak, hushyor, ozod fikrli odam”, deb izohlangan ekan... Ustoz oʻshanda chiroyli tabassum bilan hazilomuz:

— E-ha, oʻzimiz ekanmiz-da! – degan edi” .

30-yillarning oxirida hukumat koʻrsatmasiga binoan Alisher Navoiyning 500 yillik yubileyini oʻtkazish maqsadida shoir hayoti va ijodini oʻrganish, uni keng xalq ommasiga yetkazish uchun ommaviy nashr ishlari jadal surʼatda amalga oshirila boshlandi. Tashkiliy ishlarga shoir Hamid Olimjon rahbarlik qilardi. Respublikadagi yetuk ilmiy kuchlar, mumtoz adabiyot bilimdonlari bu qutlugʻ va masʼuliyatli ishga jalb qilinadilar. Hamid Olimjon Porsoxon Shamsiyevni ham ilm dargohiga olib kiradi. Ustod Sadriddin Ayniy, Boqiy, Hamid Olimjon, Gʻafur Gʻulom, Uygʻun, Amin Umariy, Hodi Zarif kabi olim va shoirlar jamoasi buyuk alloma Alisher Navoiy merosini toʻplash, oʻrganish va ayrim asarlarini ommaviy nashrga tayyorlashga qizgʻin kirishib ketadilar. Bu jarayonda Porso Shamsiyev birinchi marta Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn”, keyinroq “Mahbub ul-qulub”, “Majolis un-nafois”, “Munshoat”, “Vaqfiya”, “Xamsat ul-mutahayyirin”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” kabi ilmiy-nasriy asarlarini va “Xamsa” tarkibidagi beshinchi doston “Saddi Iskandariy”ni nashr ettiradi. Porsoxon domlaning ilmiy biografiyasi mazmunini olim tomonidan yaratilgan darslik va xrestomatiyalar, ilmiy-ommabop nashrlar, ilmiy-tanqidiy matnlar va maqolalar tashkil etadi. Bulardan tashqari, “Oʻzbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lugʻat”, “Navoiy asarlari lugʻati” (Sobirjon Ibrohimov bilan hammualliflikda) kabilarning yaratilishi ham

olimning Navoiy asarlari bo'yicha olib borgan ko'p yillik matnshunoslik tadqiqotlari bilan bog'liqdir. Bu lug'atlar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

P.Shamsiyev matnshunoslik faoliyatining yana bir o'ziga xos jihatini uning o'zbek adabiyoti namoyandalari, jumladan, G'afur G'ulom asarlarini nashrga tayyorlash jarayonida ko'rinadi. Olimning G'. G'ulom bilan do'st va hamkorligi g'oyat samimiy va samarali kechganini shogirdlari ko'p bor ta'kidlashgan. 1953-1957 yillari uning to'rt jildlik majmuasi ko'p jihatdan Porso Shamsiyevning sa'y-harakatlari natijasida yuqori saviyada tayyorlandi. Olim buni shoir tavalludining 50 yilligiga bag'ishlagan edi. Matnshunos olim Alisher Navoiy asarlari haqida, adabiy aloqalar xususida anchagina ilmiy maqola va taqrizlarning muallifidir. U Abduqodir Hayitmetov bilan hamkorlikda yana bir xayrli ishni amalga oshirdi. Matnshunos 1958-yili o'zbek adabiyoti tarixida o'ziga xos iz qoldirgan ajoyib so'z san'atkori Boborahim Mashrab ijodidan ba'zi namunalarni to'plab nashr ettirdi. Bu Mashrab ijodini o'rganishdagi dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Olim undagi she'rlarni "Devoni Mashrab" kitobining, asosan, XIX asrda ko'chirilgan va O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan litografiya nashrlaridan tanlab oldi. Kitobga shoirning 49 ta g'azal, 3 ta mustazod, 6 ta muxammas va 1 ta musaddasi kiritilgan.

Porso Shamsiyevning matnshunoslikdagi faoliyati faqat mumtoz adabiyot namoyandalari, xususan, Alisher Navoiy asarlari bilan chegaralanib qolgan emas, albatta. Ustoz olti tomlik "O'zbek adabiyoti" (xrestomatiya, Toshkent 1958-1968) va "O'zbek poeziyasi antologiyasi" (besh jildli, Toshkent, 1961-1962) ning nashrlarida ham faol qatnashdi. Ayniqsa, olim S. Mirzayev bilan birgalikda Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarini arab alifbosidan tabdil qilgani va to'liq nashrini amalga oshirgani matnshunoslikdagi katta voqea bo'lgan edi. Bu kitoblar keyingi tadqiqotlar uchun ham muhim manbaga aylandi. Shuningdek, Abdurahmon Jomiyning Navoiy, Navoiyning esa Jomiy haqida yozganlarini yig'ib, alohida so'z boshi bilan "Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy" nomli to'plamni e'lon qilgani ham tahsinga loyiq. Ushbu kitob Alisher Navoiyning ulug' fors-tojik shoiri va olimi Abdurahmon Jomiy haqida o'zining turli asarlarida bayon qilgan qimmatli va tarixiy fikrlari

yig'indisidir. Bu to'plamda kitobxon Jomiy bilan Navoiy orasidagi yaqin munosabat, chin do'stlik va hamkorlikka oid eng muhim ma'lumotlarga ega bo'lishi bilan birga, mavlono Jomiyning hayoti, ilmiy va adabiy faoliyatining ayrim lavhalari bilan ham tanishishga muyassar bo'ladi. To'plamning yana bir muhim jihati shundaki, uning ichida Navoiyning Jomiyga bag'ishlab yozgan va ilmiy jamoatchilik uchun g'oyatda zaruriy manba bo'lgan "Xamsat ul-mutahayyirin" asari ilk marotaba nashr ettirilgan edi. Bundan tashqari, P. Shamsiyev tarjimon sifatida ham faoliyat yuritgan. U Navoiyning birinchi biografi Xondamirning "Makorimu-l-axloq" asarini fors tilidan o'zbekchaga tarjima qilib, keng jamoatchilikka taqdim etdi. Keyinchalik bu tarjima bir necha marotaba nashr ettirildi.

1972- yilda ustozning 70 yillik yubileyi keng nishonlandi. Olimning ko'p yillik samarali mehnatlari uchun "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi" unvoni bilan taqdirlangan edi. P. Shamsiyev 1973- yilning 23- martida vafot etdi.

Olim tomonidan nashrga tayyorlangan va tugallanmay qolgan bir qator matnshunoslik tadqiqotlari chop etilmay qoldi. Xususan, "Xamsa" dostonlarining ilmiy- tanqidiy matnini bir jildda chop ettirish, Abduljamil kotib tayyorlagan "Tuhfat us-salotin" asari, mumtoz asarlarning ko'p jildli izohli lug'ati, Navoiyning "Layli va Majnun" va "Saddi Iskandariy" dostonlarining ilmiy-tanqidiy matni (arab yozuvida), Navoiyning barcha asarlaridagi hikoyatlardan tuzilgan to'plam shular jumlasidandir. Olim vafotidan so'ng uning tugallanmay qolgan yoki tayyor bo'lib, nashr etishga ulgurmagan ishlarini shogirdlari ustoz xotirasi uchun yakunlab qo'ydilar. Xususan, Abduljamil kotibning "Tuhfat us-salotin" asari 2007- yil Suyima G'aniyeva tomonidan nashr qilingani bunga misoldir. Mehnatsevarlik Porso Shamsiyevga xos xususiyat edi. Yarim asr mobaynida ming bosma taboqdan ortiq asarlar bevosita P. Shamsiyevning ishtiroki yoxud tahriri ostida nashr etilishining o'ziyoq uning ulkan mehnatsevarligidan dalolat berib turibdi".¹⁹

Savol va topshiriqlar:

¹⁹ <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/porso-shamsiyev-abdurahmon-jomiy-va-alisher-navoiy.html>

1. Porsho Shamsiyev matnshunoslik faoliyatini qachon va qayerda boshlagan?
2. P. Shamsiyev A. Navoiyning qaysi asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzgan?
3. Olim zamonaviy shoirlardan kimlarning asarlarini nashrga tayyorlagan?
4. P. Shamsiyevning adabiyotshunoslikka oid darsliklari ro'yxatini tuzing.

ADABIYOTLAR:

1. M. Hasaniy, A. Habibullayev. *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari*, T.: 2012
2. A. Madraimov, G. Fuzailova. *Manbashunoslik*. T.: 2008
3. G'. Shodmonov. *Porso Shamsiyev-adabiyotshunos va matnshunos. Magistrlik dissertatsiyasi*. Qarshi DU. Qarshi, 2015
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/porso-shamsiyev-abdurahmon-jomiy-va-alisher-navoiy.html>

12-mavzu: Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xosligi

Reja:

1. *Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xosligi*
2. *A. Navoiy – tarix ilmining bilimdoni.*
3. *“Tarixi muluki Ajam” asarining tuzilishi.*

Tayanch so'z va atamalar: tarixiy asar yozish an'anasi, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki ajam”, anbiyo, hukamo, peshdodiyalar sulolasi, kayoniylar sulolasi, ashkoniylar sulolasi, sosoniylar sulolasi.

Tarixiy asarlarni yozish juda uzoq muddat va chuqur izlanishlarni talab qilgan. Ular asosan podshohlarning topshirig'iga muvofiq ma'lum bir shaxslarga buyurilgan. Tarixiy asarlarda yilma-yil voqealar “zikr” lar, ya'ni bayon, tafsilot ma'nosida keluvchi sarlavhalarga ajratiladi. Ayrim hollarda muhim voqealar alohida zikr etiladi. Bunday sarlavhalar asosiy matndan ajralib turishi uchun qizil siyohda yirik suls xati bilan yozilgan.

Tarixiy asarlar, qoidaga binoan, olamning yaratilishi, payg'ambarlar tarixidan boshlanadi. So'ng asta-sekin muqaddaslashtirilgan ulug' podshohlarga, kitobni buyurgan shohlar, homiylik qilgan shaxslarga o'tiladi. O'tmishda barcha tarixchilar

o'zlaridan oldin yozilgan asarlardan o'z kunlarigacha bo'lgan davr tarixini yozishda to'g'ridan to'g'ri ko'chirish orqali foydalanganlar. Bu usul fanda "kompilyatsiya", ya'ni o'zlashtirish deyiladi. Ko'p jildli mashhur asarlarning barchasida ushbu usul qo'llangan, faqat muallifning o'zi yashagan davr haqidagi qismi ilmiy ahamiyatga egadir.

Alisher Navoiyning olim sifatidagi faoliyati uning nafaqat tilshunoslik, adabiyotshunoslik, balki tarixshunoslikka doir asarlari bilan ham belgilanadi. U ushbu fan taraqqiyotiga o'zining "Tarixi anbiyo va hukamo" hamda "Tarixi muluki ajam" asarlari bilan ulkan hissa qo'shdi.

Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" risolasi islom dini manbalariga asoslangan asar bo'lib, payg'ambarlar - rasul va nabiylar hamda hakim zotlar - allomalar tarixiga bag'ishlangan. Shu ma'noda asarni shartli ravishda ikki qismga bo'lish mumkin:

1. Anbiyo - payg'ambarlar tarixi.
2. Hukamo - hakim zotlar tarixi.

Dastavval, Odam Ato (a.s.) qissasi hikoya qilinadi. Unda Odamning yaratilishi, Iblisning Oliy Dargohdan quvilishi, so'ng Odam va Momo Havoning yer yuziga tushirilishi bilan bog'liq hikoyalar keltiriladi. Navoiy payg'ambarlarni an'anaga binoan ikki guruhga bo'ladi: rasul va nabiylar. Rasullarga Alloh kitob va sahifa nozil qilgan bo'lib, ular "mursalin" nomi bilan ataladi. Nabiylar esa faqat vahiy olgan payg'ambarlar bo'lib, ularga kitob nozil qilinmagan (tushirilmagan).

Alisher Navoiy payg'ambarlar haqida so'zlab, ularning yashagan davrlariga to'xtaladi, aniq yillarni keltiradi (Masalan, Maxoyil binni Kushon 865 yil yashagan). Shuningdek, payg'ambarlarning ahli ayoli, farzandlari, kasb-u kori haqida ma'lumot beriladi. Payg'ambarzodalarning hammasiga ham payg'ambarlik maqomi berilmagan, ularning ba'zilarigagina Allohdan vahiy tushgan. Masalan, Odam Atoning nevarasi Anush, uning o'g'li Qinon kabilar bu sharafiga noil bo'la olmaganlar. Shu tariqa muallif oltmishdan ziyod payg'ambar va payg'ambar avlodlarining hayoti, tarjimai holini batafsil yoritadi.

Zikr etilganlar sirasida "Qur'on"da nomi tilga olingan barcha payg'ambarlar,

Luqmoni Hakim, Zulqarnayn kabi vahiy tushgan yo tushmagani ixtilofli bo'lgan valiy zotlarni ham ko'rishimiz mumkin. Mazkur asarda bir zamonda bir necha payg'ambarlar yashagani ham aytiladi. Masalan, Is'hoq (a.s.) vafot etgan yili Yusuf a.s.ning Misr hokimi bo'lgani va hokazo. Shuningdek, "Qur'on"da tilga olingan "Ashobi kahf" qissasi ham mazkur asardan o'rin olgan.

Payg'ambarlar qissasi hajman o'zaro farqlanadi. Ba'zi payg'ambarlar, masalan, Xizr (a.s.) haqida qisqa ma'lumot bilan cheklanilsa, Yusuf (a.s.), Ibrohim (a.s.), Muso (a.s.) va Iso (a.s.)larning hayotiga doir juda ko'p voqealar bayon qilinadi. Alisher Navoiy Yusuf (a.s.) haqidagi qissani bayon qilishga kirisharkan, Firdavsiy, Tusiy va Abdurahmon Jomiyilar ham mazkur mavzuda doston yozganlarini aytib, o'zining ham turkiy tilda masnaviy yozish niyati borligini bildirib o'tadi.

Mazkur qismda keltirilgan ma'lumotlarning bosh manbasi Qur'oni karim bo'lib, muallif o'z fikrlarini asoslash uchun muayyan oyatlarni havola hilib boradi. Yana bir e'tiborli jihati, Alisher Navoiy payg'ambarlarning iymoni, sabri va yuksak fazilatlarini alohida tasvirlaydi. Masalan, Ayyub (a.s.)ning boshiga tushgan tashvish va balolar ham uni Allohga ibodat qilishdan to'smaganini aytarkan, bu bilan sevgi va do'stlikning sobit bo'lishi haqidagi g'oyalarini bayon qiladi.

Asarda har bir payg'ambar qissasidan so'ng muayyan she'riy parchalar keltiriladi. Shoir ularni "masnaviy", "ruboiy", "bayt", ba'zan esa "she'r" yoki "nazm" nomlari ostida berib boradi. Mazkur she'riy parchalarda qissasi hikoya qilingan payg'ambar nomi tilga olinadi va falsafiy xulosalar chiqariladi.

Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asarining ikkinchi qismi hukamolar tarixiga bag'ishlangan bo'lib, bu qism umumiy asarning taxminan to'rt dan bir qismini tashkil etadi. Hukamolar tarixi anbiyolarnikiga nisbatan qisqa bo'lib, umumiy ma'lumotlar bilan cheklanilgan. Alisher Navoiy Luqmoni hakim, Fishogur (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Buqrotis, Suqrot (Sokrat), Aflotun (Platon), Aristotilis (Arastu), Balinos, Jolinus (Galen), Batlimus (Ptolemey) kabi yunon faylasuflari va Sodiq, Buzurgmehr kabi fors hakimlarining - jami o'n uch nafar olimning tarixini qisqacha yoritadi. Har bir hikoyadan keyin an'anaviy tarzda bir bayt she'r ilova qilib boriladi.

Biz mazkur asardagi paygʻambarlar bilan bogʻliq anʻanaviy voqealarni “Qisasi Rabgʻuziy” va “Shajarayi turk” kabi turkiy tilda yaratilgan boshqa koʻplab asarlarda ham uchratamiz. Umuman olganda, Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari din tarixiga bagʻishlangan asar boʻlib, bu oʻrinda muallif din tarixi hamda yunon falsafasi bilimdoni sifatida namoyon boʻladi.

Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” (“Arab boʻlmagan shohlar tarixi”) asari oʻz davri nuqtai nazaridan ilmiy dalillarga asoslangan risola hisoblanadi. Asarda Eron va Turon mulkida hukmronlik qilgan toʻrt sulola: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar tarixi batafsil hikoya qilinadi.

Anʻanaga muvofiq tarix Odam Ato (a.s.) davriga bogʻliq ravishda talqin qilinadi. Alisher Navoiy mazkur asarda “Nizom ut-tavorix”, “Jome ut- tavorix”, “Nasihat ul-muluk”, “Jovidon xirad”, “Odob ul-arab va al-furus”, “Guzida”, “Muntaxab”, “Devon un-nasab” kabi manbalardan foydalanadi va Banokatiy, imom Muhammad Tazzoliy, Tabariy, Abu Ali Miskavayx, Qozi Barzoviy kabi tarixchi olimlarning nomlarini keltirib, maʼlumotlarni ularning asarlaridan olganini aytib oʻtadi. Shoirlardan Abulqosim Firdavsiy va uning “Shohnoma”siga koʻproq murojaat qiladi. Iskandar haqidagi qissada esa xamsanavislar Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviylarning qarashlarini keltirib oʻtadi.

Alisher Navoiy masalaga nuqtadon muarrix - tarixchi olim sifatida yondashar ekan, har bir maʼlumotning aniq va asosli boʻlishiga alohida eʼtibor qaratadi. Alisher Navoiy peshdodiylar sulolasiga mansub 11, kayoniylar sulolasidan 9, ashkoniylar sulolasidan 15, sosoniylar sulolasidan 28, jami toʻrt suloladan 63 hukmdorning nomlari, ularning tarjimai holi, hayoti va yuritgan siyosatiga doir maʼlumotlarni taqdim etadi. Deyarli har podshoh qissasidan keyin anʻanaga muvofiq “sheʼr” nomi ostida qissa mazmuniga uygʻun baytlar ilova qiladi. Bundan tashqari, toʻrt sulola hukmdorlari haqidagi qissalarning soʻngida ham umumiy yakunlovchi masnaviylar mavjud. Alisher Navoiy mazkur asarida tarixga oid juda qiziqarli va ahamiyatli koʻplab maʼlumotlarni beradi. Balx, Bobil, Nishopur, Marv, Samarqand va yana oʻnlab shaharlarni bunyod qilgan shohlar, Navroʻz bayramining kelib chiqishi, roʻzaning paydo boʻlishi, butparastlikning sabablari bilan bogʻliq voqealar shular jumlasidandir.

Hazrat Navoiy shohlar haqida soʻzlar ekan, adolatli sultonlarni olqishlaydi, ularning xayrli taqdirini mamnuniyat bilan hikoya qiladi, zolim va mustabid hukmdorlarga salbiy munosabat bildirib, ularning ayanchli kechmishiga ibrat nazari bilan boqishga undaydi. Masalan, Jamshid haqidagi hikoyada shoh Jamshid dastlab adolatli hukmdor boʻlganligini, keyinchalik esa oʻz qudratiga ishonib, kibr-u havoga berilganligini va odamlardan oʻziga sigʻinishini talab qilganligini qoralaydi.

Alisher Navoiy Noʻshiravoni Odil haqida maʼlumot berar ekan, uning sosoniylar sulolasiga mansub oʻn toʻqqizinchi hukmdor ekanligini, otasining ismi Kubod boʻlganligini aytib, Noʻshiravonning adolatiga alohida urgʻu beradi va bir qator mashhur hikoyatlarni ilova qiladi. Hikoyatlardan birida aytilishicha, Noʻshiravon davrida bir kishi bogʻ sotib oladi. Bu bogʻdan xazina topib olgach, bogʻ sotgan kishining oldiga borib, oltinlarni unga bermoqchi boʻladi. Bogʻni sotgan odam: “Bogʻga qoʻshib, yerni va undagi hamma narsani senga sotganman, oltinlar senga tegishli”, - deb javob beradi. Ularning bu “mojarosi” Noʻshiravonning qulogʻiga ham yetib boradi va u ikki kishini chaqirib, quda boʻlishni va xazinani barpo etilajak yangi oilaga berishni maslahat beradi. Bu hikoyatda hukmdor adolatli boʻlsa, xalqda ham insof-u iymon boʻladi, degan falsafiy xulosa mavjud.

Alisher Navoiy Iskandar haqida toʻxtalar ekan, uning tarixi ixtilofli ekanligini aytadi va garchi, u kayoniylar sulolasi vakili sifatida keltirilsa- da, bu borada ham turli taxminlar mavjud, deb taʼkidlaydi. Shoir Iskandar va uning tugʻilishi, nasl-nasabi toʻgʻrisida gapira turib, Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy” va Nizomiy Ganjaviy “Iskandarnomasi”dagi maʼlumotlarni oʻzining “Saddi Iskandariy”sida keltirgan maʼlumotlari bilan qiyoslaydi, oʻrtadagi farqlarni aytib oʻtadi. Samarqand, Hirot, Marv va Isfaxonni Iskandar bunyod qilgani bilan bogʻliq maʼlumotlarni ham keltirib oʻtadi.

Navoiy nomlarini keltirgan 63 hukmdor ichida uch ayol podshoh ismi ham zikr etilgan boʻlib, ulardan biri kayoniylarning oltinchi hukmdori HUMOYDIR. U kayoniylar hukmdori Bahmanning ayoli boʻlib, shoh vafot etganda homilador edi. Bahman jon berish paytida tojini ayolining qorniga qoʻyadi va olamdan oʻtgach, arkoni davlat Humoyni podshoh qilib koʻtaradi. Xumoy oʻgʻil farzand koʻrgach, saltanatga mehri

zo'rligi yoki o'g'lining xavfsizligini o'ylab, uni sandiqqa solib daryoga oqizadi va sandiqqa o'g'lining podshohzoda ekanini anglatuvchi yoqutlarni ham soladi. Taqdir taqozosi bilan o'g'li ulg'ayib, onasini topadi. Humoy unga davlat boshqaruvini topshiradi.

Alisher Navoiy tilga olgan keyingi ikki ayol podshoh sosoniylarning 27- va 28-hukmdorlari Turonduxt va Ozarmduxtdir. Shoir ularning taxtga chiqishi va hukmdorlik davri bilan bog'liq qiziqarli faktlarni keltiradi. Bu ikki ayol podshoh opa-singil bo'lib, 23-podshoh Xusrav Parvizning qizlari edi.

Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asari orqali tarix bilimdoni qiyofasida namoyon bo'ladi. Asardagi yuzlab geografik nomlar, yuzlab shaxslarning ismi-sharifi hamda yuzlab voqealar muallifning kuchli xotirasidan ham darak beradi.

Asarning xotimasi masnaviy tarzida bo'lib, 50 baytdan iborat. Unda Navoiy bevosita Shoh G'oziy - do'sti Sulton Husayn Boyqaroga murojaat qiladi. Uning adolati va saxovatini, inson sifatidagi yuksak xulqini madh qiladi. Shohni yagona javharga qiyoslaydi va shuning uchun ham unga "Nazm ul-javoxir" asarini bag'ishlab yozganini aytadi va kelajakda Husayn Boyqaro tarixini bitish niyati borligini bildiradi.

Xullas, Alisher Navoiyning "Tarixi muluki Ajam" asari shoirning tarixchi olim sifatidagi yana bir muhim qirrasini ochish bilan birgalikda Sharq xalqlarining tarixidan kengroq xabardor bo'lish imkoniyatini beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. *O'rta asrlardagi tarixiy asarlar bilan hozirgi kundagi tarixiy asarlarni solishtiring. Farq va o'xshash belgilarini sharhlang.*
2. *Navoiyning tarix faniga qo'shgan buyuk hissasi nimalardan iborat?*
3. *Navoiy "Tarixi mukuki Ajam" asarini yaratishda qaysi tarixchilarning asarlariga murojaat qilgan?*

ADABIYOTLAR:

1. *Sh.Sirojiddinov . Matnshunoslik saboqlari. T.:2019*
2. *M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012*
3. *A.Madraimov, G. Fuzailova. Manbashunoslik.T.: 2008*

13-mavzu: Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari

Reja:

1. *Zamonaviy o'zbek matnshunosligining yutuqlari.*
2. *Zamonaviy o'zbek matnshunosligidagi muammolar.*
3. *Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari*

O'zbek matnshunosligining ildizi teran. Turkiy tilda matn tuzish an'analari yuzaga kelibdiki, uning bilan izma-iz matn bilimi (matnshunoslik) ham paydo bo'la boshlagan; matn tuzishning yo'l-yo'riqlari, prinsiplari va nazariy asoslari ishlab chiqilib, fan sifatida yuzaga kelgan edi.

O'zbek matnshunosligi o'zining tarixiy taraqqiyoti davomida bir qancha yuksalish bosqichini kechirdi. Ilk bosqichi VI—VIII yuzyilliklarga to'g'ri keladi. Uning izlarini, matnga ilmiy munosabat, tayanch hamda asosli matn tuzish borasida to'plangan bilim va tajribalarning amaldagi tadbiqini xoqonlar, davlat arboblari, sarkardalar xotirasiga bitilgan ko'hna monumental matnlarda — Ko'kturk bitiglarida kuzatamiz. Ko'kturk bitiglari o'tganlarning xotirasiga tiklangan yodgorliklar bo'lishiga qaramay, ularda matn tuzishning aniq prinsiplari ishlab chiqilgan edi. Adib va tarixchi Yo'llug' tigin 732 yili, otasining topshirig'iga ko'ra, amakisi Kul tigin xotirasiga atab bitig yozgan. Oradan ko'p o'tmay, 735- yili o'z otasi Bilga xoqon xotirasiga atab o'rnatilgan bitigni yozishda ham xuddi o'sha yo'lni tutgan: hatto birinchi bitigdagi matnning katta bir bo'lagini olib, uni tahrir qilib, ikkinchi bitigga ham kiritgan. Yo'llug' tiginning matnshunoslikdagi yutuqlaridan biri shunda ediki, u tarixiy matn tuzish prinsiplarini ishlab chiqdi. Ulug' adib boshlab bergan an'ana keyingi davrlarda ham davom etdi.

Matnshunoslik tarixida temuriylar davri katta bir yuksalish bosqichi sanaladi. Bu davrda o'zbek matnshunosligida klassik asarlarni o'rganish va ularning tayanch nusxalarini yaratish borasida katta yutuqlarga erishildi. Matnshunoslik tarixida ilmiy-

tanqidiy matn tuzish tamoyillari ana shu kezlari ishlab chiqildi. Bunga Boysung‘ur mirzo qo‘l ostida Firdavsiy “Shohnoma”sining tanqidiy matni yaratilganligi o‘mak bo‘la oladi. Matn so‘zboshisini ham Boysung‘uming o‘zi yozgan edi. Yoki Xo‘ja Arslonxon qo‘l ostida, uning ko‘rsatmasi bilan Adib Ahmad Yugnakiy qalamiga tegishli “Hibat ul-haqoyiq” asarining yig‘ma matni yaratildi. Ushbu tayanch matnni 1444- yili Samarqandda Zaynulobidin baxshi uyg‘ur xatida tuzib chiqqan. Asarning qolgan nusxalari esa ushbu tayanch matn asosida yaratilgan.

O‘tmish matnshunosligining diqqatga sazovor muhim belgisi — an’anaviylik va uzluksizlik, shu sohada to‘plangan bilim va ko‘nikmalar amalda qo‘llab kelingani bilan o‘lchanadi.

Hozirgi zamon matnshunosligi o‘tgan asrning 30-yillaridagi suronli davrlardan keyin yangidan, aytish mumkinki, yo‘q yerda bo‘y ko‘rsatdi. Shunday esa-da, oz fursatda fanning ilg‘or yutuqlarini egallab, katta mavqega ko‘tarilib ulgurdi. Matnshunosligimizda o‘tgan davr ichida katta ishlar amalga oshdi. Quvonarlisi, hozirgi o‘zbek matnshunosligi, ayrim yo‘nalishlarda, amaliy sohalarda, arab yozuvli manbalarni o‘rganishda yetakchi o‘rinda turadi. Biroq matnshunosligimiz bu yutuqlarda to‘xtab qolmasligi, har qachon ham dunyodagi ilg‘or o‘rinlarni egallamog‘i kerak. Eski va boy yozma merosga ega bo‘lgan xalqning matn bilimi ham shunga yarasha bo‘lmog‘i lozim. Tinimsiz izlanishlar, hozirgi zamon matnshunosligining ilg‘or yutuqlariga tayanilgan bilim va tajribalargina soha kelajagiga yo‘l ochadi. Buning uchun quyidagi jihatlarga e’tibor qaratilish kerak.

O‘zbek matnshunosligi deganda faqat arab yozuvidagi qo‘lyozma manbalami o‘rganish tushunilmasligi kerak. Uning qamrovi nihoyatda keng: bunga Ko‘kturk yozuvidagi bitiglardan tortib uyg‘ur, moniy va islomdan burungi davrlarda boshqa yozuvlarda yaratilgan matnlarni o‘rganish ishlari ham kiradi. Shunday ekan, otabobolarimiz islomdan burungi davrlarda yaratgan bitiglarni o‘rganish, ulaming ilmiy nashrlarini yaratish ham muhim ishlardan sanaladi. Afsuski, bu yo‘nalishda bitiglar ustida ish olib borayotgan, asi bitiglarni o‘qib, ular bo‘yicha ilmiy-tadqiqot yaratayotgan olimlarimiz barmoq bilan sanarli.

Eski zamonlarda Oʻrta Osiyo oʻlkalarida qadimgi xorazmiy, sugʻd, forsiy, arab tillarida yaratilgan manbalarni oʻrganish, ularning ilmiy nashrlarini, tarjimalarini yaratish ham oʻzbek matnshunosligining vazifasiga kiradi. Bu yoʻnalishda matnshunoslikda koʻzga tashlanadigan ishlar yaratildi.

Oʻzbek matnshunosligining oqsayotgan jihatlari ham oz emas. Bu kamchiliklar, ayniqsa, ilmiy matnlar yaratish jarayonida yaqqol koʻzga tashlanadi. Shularning biri, ilmiy transkripsiya masalasidir. Mutaxassislarga ayon, ilmiy yoki ilmiy-tanqidiy matn tuzishda eng toʻgʻri va ishonchli yoʻl — matn asli qanday yozuvda boʻlsa, uni oʻsha yozuvda berishdir. Masalan, arab yozuvli asarning ilmiy matni ham arab yozuvda boʻlgani yaxshi. Lekin har qachon ham, ayniqsa, qadimgi koʻkturk, uygʻur, moniy yozuvlaridagi bitiglarning ilmiy nashrida buning imkoni topilavermaydi. Tugunning yechimi uchun ilmiy transkripsiyaga murojaat qilinadi.

Yevropa matnshunosligida ilmiy transkripsiya allaqachon yaxshi egallangan. Ayonki, fanda ilmiy transkripsiyada tayyorlangan matnning mavqeyi, qadri har qachon yuqori turadi. Transkripsion nashrlar ilmiy qarashlarning yaqinlashuviga, intellekt rivojiga yoʻl ochadi. Biz esa, har qanday yozma merosning ilmiy nashri transkripsiyada boʻlishi kerakligini tushunib yetmagandekmiz. Nashrlarimizda, hatto sof ilmiy ishlarda, doktorlik va nomzodlik ishlarida ham ilmiy transkripsiyaga koʻpda amal qilinmayapti. Sovuqqonligimiz yaratgan ishlarimizning dunyo darajasiga koʻtariluviga yoʻl bermayapti, baʼzida. Bu hol bir kun kelib boshqa tadqiqotlarning yoʻlini toʻsib qoʻyishi ham mumkin. Joʻngina bir misol. Til tarixida “olov” maʼnosidagi *oʻt* bilan “oʻtmak” (feʼl) maʼnosidagi *oʻt*, yoki “yuqori oʻrin” maʼnosidagi *toʻr* bilan “tuzoq” maʼnosidagi *toʻr* soʻzlari bir-biri bilan omonim emas, butunlay oʻzga soʻzlardir. Ularning talaffuzi ham farq qilgan: biri ingichka talaffuz etilsa, ikkinchisi yoʻgʻon oʻzaklidir. Hozirgi yozuvga oʻgirayotgan matnshunos, tabiiyki, ularni *oʻt* hamda *toʻr* shaklida beradi. Mabodo siz matndagi soʻzlarning sanogʻini bilish uchun kompyuterga kiritsangiz, kompyuter soʻzlarning yozilishiga qarab, ularni qorishtirib yuboradi, soʻzlarni xato hisoblab chiqadi. Bu esa tarixiylikka zid. Shu yoʻldan boriladigan boʻlsa, qanchadan qancha soʻzlarni boy beramiz. Transkripsiyaga amal

qilmaslik oqibatida kelib chiqayotgan shu va shunga o'xshash salbiy holatlar bir dunyo.

Ilmiy transkripsiyaning foydasi katta: u matn tilini yaxshi aks ettiradi; matn talqinini yengillashtiradi. Matnni ishonchli manbaga aylantirib, u asosida yaratilajak boshqa tadqiqotlarga keng yo'l ochadi. Qolaversa, uning chet ellardagi ana shu soha mutaxassislari uchun ham tushunarli bo'lishini ta'minlaydi.

Asarning ilmiy matnini tayyorlash nihoyatda murakkab jarayon. Ilmiy matn yaratishda, ayniqsa, ilmiy-tanqidiy matn tuzishda ba'zan salbiy holatlarga yo'l qo'yish hech gap emas. Tabiiyki, har qanday olim matnga o'zi bilganicha yondashadi. Shunga ko'ra ham yaratilgan har qanday ilmiy-tanqidiy matn nisbiydir. Matnshunos asarning ikki qo'lyozmasini solishtirib, o'zining talqiniga ishonib, to'g'risi shunday bo'lsa kerak, degan o'y-xayolda uchinchi bir yasama matnni yaratib qo'ymasligi kerak.

Ilmiy matn tuzishda eng to'g'ri va ishonchli yo'l asarning turli qo'lyozmalariga asoslanib, uning yig'ma-qiyosiy matnini yaratishdir. Matnshunos barcha ilmiy qoidalarga asoslanib, ana shunday ilmiy matnni yarata olsa, sohada siljish bo'ladi. Ushbu matn asosida boshqa tadqiqotchilar o'z ishlarini yarata oladilar.

O'tmish matnchiligining muhim belgilaridan biri shundaki, matn bitguchilar matn mazmuniga, uning tuzilishi, uslubiga jiddiy e'tibor qaratib kelganlar. Matn tuzish jarayonida o'zlaridan avval to'plangan bilim va tajribalarga, klassik an'analarga izchil amal qilishgan. Qay zamonda ko'chirilishidan qat'i nazar, matnni aslidek saqlash kotiblarning burchi sanalgan. O'tmish Sharq matn tuzish amaliyotida yozuvga, matnga hurmat doimo yuqori edi. Yozma merosni o'rganishda buning singari qoidalar e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Bizga qadar saqlanib qolgan yozma yodgorliklar, bitiglar turlicha munosabatni taqozo etadi. Ayrim matnlar bir yoki ikki nusxada yetib kelgan, ayrimlarining esa qo'lyozma nusxalari ko'p. Ba'zi matnlardan bir varaq yoki kichik bir uzindi saqlangan, xolos. Ayniqsa, buddizm, moniylik davrlaridan qolgan matnlarda bunday holat ko'p uchraydi. Bunga bir misol. Berlin akademiyasining qo'lyozmalar fondida Turfondan topib keltirilgan ko'p sonli yozma yodgorliklar saqlanmoqda. Ular ichida U 0044 soni ostidagi matn uzindisi bor. U moniylik davrida yaratilgan yirik bir asarning qoldig'idir. Moniylik davridan saqlangan nasriy asarlar u

qadar ko‘p emas. Lekin ushbu uzindi - matnning o‘ziyoq moniylik davri adabiyoti janrlari doirasini kengaytiradi, bizni o‘sha asarlar ustida ham bosh qotirishga undaydi. Ba’zi hollarda qaysidir tarixiy asarda, tazkirada yoki biror ilmiy manbada keltirilgan qisqa ma’lumot ham yirik ilmiy masalani ochishga yordam beradi.

Bir misol. Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Adib Ahmad hayoti va ijodi to‘g‘risida o‘ta muhim ma’lumotni keltirgan. U mashoyix va adib ijodiga yuksak baho bera turib, uning mavoizidan baytlar keltirgan. Qizig‘i shundaki, “Nasoyim ul-muhabbat”ning fanga ma’lum bo‘lgan qo‘lyozmalarida Navoiy keltirgan baytlarning soni har xil: Sankt-Peterburgda saqlanayotgan qo‘lyozmasida uch bayt, qolgan nusxalarida esa ikki baytdan iborat. Misolini Sankt-Peterburg nusxasidan keltiramiz:

*Ulug‘lar ne bersa, yemasmen dema,
Ilik sun, ag‘iz ur, yemasang yema*

*Tilingni tiya tut, tishing sinmasun,
Bu turg‘an xaloyiq senga kulmasun.*

*So‘ngakka iligdur, eranga bilig,
Biligsiz eran-ul iligsiz so‘ngak.*

Mutaxassis e’tiborini tortadigan yeri — uchinchi baytning ikkinchi misrasi qo‘lyozmada “*Biligsiz eran-ul so‘ngaksiz ilig*” shaklida berilgan va “*so‘ngaksiz ilig*” birikmasining ostiga “*iligsiz so‘ngak*” deb yozib qo‘yilgan. Asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzganda buni baytning ma’nosidan kelib chiqib, “*Biligsiz eran-ul iligsiz so‘ngak*” shaklida tiklansa to‘g‘ri bo‘ladi.

Yana bir jihati, asarning M. Mirzaahmedova tayyorlagan Toshkent nashrida hamda K. Eraslon tuzgan Istanbul nashrlarida yuqoridagi baytlarning birinchi va uchinchisi keltirilgan, ikkinchisi yo‘q, chunki ular asoslangan tayanch nusxada shunday.

Yanada muhimi, Navoiy keltirgan baytlarning ikkinchi va uchinchisi Adib Ahmadning “Hibat ul-haqoyiq” asarida bir oz o‘zgargan ko‘rinishda uchraydi. Lekin birinchi bayt asarning bizga ma’lum bo‘lgan tayanch va eng to‘liq nusxasida ham yo‘q.

Demak, Navoiy ushbu baytni Adib Ahmadning bizga ma'lum bo'lmagan pand-nasihat ruhidagi boshqa bir asaridan olgan. Manbadagi bu misol adabiyotshunoslarimizga yana bir vazifani yuklaydi: Adib Ahmad Yugnakiyning ijodi to'g'risida fikr yuritganda o'sha bizga yetib kelmagan asari ham ko'zda tutilmog'i kerak bo'ladi.

Endi e'tiboringizni "Abushqa" lug'atida keltirilgan muhim bir ma'lumotga qaratamiz. Lug'at muallifi klassik ijodkorlarning asarlarida qo'llanilgan so'zlar qatorida *sig'naq* so'zini tilga oladi. Lug'atchi so'z ma'nosini izohlar ekan, u muayyan yozuvning oti ekanligi, Zahiriddin Bobur o'z g'azallaridan birida uni tilga olganligini ta'kidlaydi va g'azalning o'sha baytini misol keltiradi. Lug'atda berilishi shunday: *Sig'naq* — bir nav xatdur, Chig'atoyda xatt-i boburiy va g'ayri kibi-ke, Bobur mirzo ash'orinda kelur. Bayt:

*Xublar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xati emasdur, xat-i sig'naqiymudur.*

Ilk manbada tilga olingan *signaq* istilohi, chamasi, o'rta asrlar Sirdaryo bo'yidagi turk madaniy markazlaridan biri bo'lgan shahar otiga bog'lanadi. Ana shu o'lkada qo'llanilgan yozuv shunday atalgan bo'lishi mumkin.

Sig'naq xatining namunalari hozircha ma'lum emas. U qadimgi turkiy yozuvlardan biri bo'lishi kerak. Bu baytda o'zbek yozuvi madaniyati tarixidagi unutilgan ikki xat — boburiy va *sig'naq* yozuvi to'g'risida ma'lumot keltirilmoqda. Mana shu ma'lumotning o'zi ham yozuv madaniyati haqidagi bilimlarimiz chegarasini kengaytiradi.

Matnni nashrga tayyorlash jarayonida uning talqini, interpretatsiyasi ham o'ta jiddiy sanalib, mutaxassisdan katta bilim va teran mushohadani talab etadi. Qadimgi turkiy matnlarni talqin qilish chogida tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'zlar, birikmalarda kechgan ma'no o'zgarishlarini, uslubiy o'lchovlarda yuz bergan farqlarni yodda tutmog'imiz kerak. Burungi me'yorlar hozirgi o'lchovlarga to'g'ri kelavermaydi. Matnning murakkab uslubi, so'z ma'nolari ba'zan asarni tadqiq etayotgan mutaxassislarni ham chalg'itadi. Hozirgi zamon nashrlarida ayrim so'zlar, so'z birikmalari, iboralarning xato talqin qilinayotganligining sababi ham shunda.

Bunga bir misol keltiramiz.

Qadimgi Budda muhitida yaratilgan “Oltin tusli yorugʻ” asarida ogʻa-ini tiginlar qissasi berilgan. Oʻsha qissada kichik tiginning bars qarshisiga kelib, oʻzini qurbon qilish oldidagi holati tasvir etiladi. Oʻsha yerda “*bek qatigʻ sav soʻzladi*” degan jumla bor. Buni S.Y. Malov rus tiliga: “ochen silno(gromko) vosklitsaya, skazal (gromkimi) golosami” deya tarjima qilgan. Sutraning oʻzbekcha nashrida esa ushbu birikmani “juda qattiq soʻz soʻzladi” deb beradilar.

Shu oʻrinda matnda berilgan birikmaning maʼnosini koʻrib chiqsak. Qadimgi turkiy tilda *sav* — “soʻz” degani. Birikmadagi *bek* soʻzi “mustahkam, qattiq” maʼnosini beradi, *qatigʻ*¹ soʻzi ham ayni tushunchada, ulaming ikkovi birgalikda “oʻta qattiq” maʼnosini anglatadi. Biroq u matnda *sav* soʻzining sifati vazifasida qoʻllanilgan. Shuning uchun koʻchma maʼnoga ega: soʻzga nisbatan “yashirin, koʻngilning tub-tubidagi”, degan tushunchani beradi. Oʻz oʻrnida u istilohga aylanmoqda: *bek qatigʻ sav* — koʻngil tubiga yashiringan soʻzlar, yaʼni “tilak”, “duo”ni bildiradi.

Ana shularga tayanib, talqinda yuqoridagi birikmani “koʻngil tubidagi soʻzlarini soʻzladi [yaʼni niyatlarini aytdi; duo qildi, duosini soʻzladi]” deya talqin etilgani maʼqul. Matnda shundan keyin kichik tiginning tilagi (duosi) ham oʻrin olgan.

Asarning ilmiy matnini tuzish jarayonida asar yaratilgan davr tili, oʻsha davr ijtimoiy - siyosiy tarixi toʻlaligicha inobatga olinmogi kerak boʻladi. Aks holda, matnshunos joʻn bir yerda chalgʻishi hech gap emas: oʻsha soʻzni xato oʻqiydi yoki talqinda adashadi. Bunga bir oʻmak keltiramiz.

Shohrux mirzoning yurtga egaligi chogʻida uygʻur xatida yozdirgan yorliqlaridan biri saqlanib qolgan. Hujjat 1422- yili bitilgan. Uni fransuz sharqshunosi J. Deni fanga maʼlum qilgan edi; oʻqilishi va mazmunini ham birinchi boʻlib shu olim keltirgan. Fanga olib kirilgani va birinchi bor oʻqilishi oʻz zamoni uchun katta kashfiyot. Lekin kamchiligi bor: oʻqilishi va mazmunda ayrim xatolar ketgan. Masalan, olim hujjat boshlamasidagi bir soʻzni *toʻyunlargʻa* koʻrinishida oʻqib, fransuzchada *Aux moines(bouddigues)*(buddaviy rohiblarga), deya talqin etadi. Uning matni va talqini boshqa olimlami ham chalgʻitib qoʻydi. Chunonchi, tarixchi A. Grigoryev rasmiy

yozmaning boshlamasi to'g'risida fikr bildirib: "Shohrux bitiği "budda rohiblariga" qaratilgan. Biroq matn mazmunidan hujjatda berilayotgan imtiyozlar budda rohibiga emas, musulmon ruhoniysiga berilganligi ayon bo'ladi. Shuning uchun o'sha kezlari "to'yun" istilohi buddaviy ruhoniylardan tashqari, boshqa dinga e'tiqod etuvchi kishilarga nisbatan ham qo'llanilgan bo'lishi mumkin", - deb yozgan edi. Asl matnga e'tibor qilinsa, boshqa bir manzara: bu so'zning budda rohiblariga butkul bog'liqligi yo'q: u *to'yunlarga* emas, *devonlarga*, deb o'qiladi. Bu so'z matn boshlamasining adresati bo'lib, to'lig'i *Shohrux bahodur so'zum devonlarga* degan murojaatni anglatadi. Matnni ana shunday o'qilganda unga munosabat ham o'zgaradi.

Bugungi kunda o'zbek matnshunosligining oldida turgan muhim vazifalar quyidagilardan iborat: 1) Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy kabi ko'plab shoirlar ijodining mukammal nashrlarini tayyorlashni yo'lga qo'yish; 2) Alisher Navoiy asarlarining akademik (ilmiy), ilmiy-ommabop nashrlarini tayyorlash; 3) "Xazoyin ul-maoniy"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish; 4) matnshunoslikning nazariy asoslariga bag'ishlangan darslik, o'quv qo'llanmalarni yaratish, bu sohada zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligini oshirish; 5) eski o'zbek tilini, yozuvini, Islom dini va xalqimiz tarixini yaxshi biladigan, arab va fors tilidan xabardor matnshunos kadrlarni tayyorlash.

O'zbek matnshunosligining kelajagi to'g'risida bosh qotirish ham hozirgi olimlar zimmasida. Sohaning kelajagini ta'minlamoq uchun yosh kadrlar tayyorlashga e'tibor berish, bu sohani yoshartirish yo'lini izlash kerak. Masalaning yechimi oliy o'quv yurtlarida shu sohani chuqur o'qitishdan boshlanadi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlarining filologiya va tarix fakultetlarida matnshunoslarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti va Toshkent davlat sharqshunoslik institutida katta ishlar qilinmoqda. Mumtoz filologiya yo'nalishida bakalavrluk bosqichidan boshlab talabalarga ko'kturk, uyg'ur, arab yozuvidagi manbalar, ular ustida ishlash, uning yo'l-yo'riqlari o'rgatilmoqda. Shuning bilan birga, arab va forsiy manbalarni o'rganish ustida ham jiddiy ishlar amalga oshirilmoqda. Muhimi, yoshlarning o'zi bu sohani

qiziqib o'rganayotir. Talabalik chog'ida Sharq qoiyozmalarini, eski bitiglarni o'qib, uning ichiga kirib, ko'zi pishgan yoshlardan kelgusida yaxshi ishlarni kutsa bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. *0'tmish matnshunosligining diqqatga sazovor muhim belgisi nimalardan iborat?*
2. *XX asr o'zbek matnshunosligi qo'lga kiritgan yutuqlar nimalardan iborat edi?*
3. *XXI asr o'zbek matnshunosligi oldida turgan muhim vazifalar nimalardan iborat?*

ADABIYOTLAR:

1. *Sh.Sirojiddinov . Matnshunoslik saboqlari. T.:2019*
2. *M.Hasaniy, A.Habibullayev. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012*
3. *A.Madraimov, G. Fuzailova. Manbashunoslik.T.: 2008*
4. *Internet materiallari.*

GLOSSARIY

Arxeografiya - yozma manbalarni qidirib topish, ilk tavsifga olish, ilmiy muomalaga kiritishni nazarda tutadi. Kutubxona, turli fondlardagi qo'lyozmalarning turkumlashtirilgan tavsifi, arxeografik qiyosiy tahlili manba matnini tuzishda muhim hisoblanadi. Bunday ishlar natijalari matn ustida ishlashning ravon borishini ta'minlaydi.

Asosiy matn -matnshunos tomonidan nashr uchun tayyorlangan qo'lyozma asarning so'nggi varianti .

Ateteza - muayyan asarning muallifi noto'g'ri ko'rsatilgan taqdirda, uni noo'rin mualliflikdan himoya qilish.

Atributsiya – matn muallifini aniqlash.

Diplomatika – farmon, rasmiy yozishmalar, huquqiy akt va hujjatlarni o'rganish va tahlil qilish.

Editsiya- hujjatli va mumtoz matnlarning ilmiy nashrini amalga oshirish.

Ekzegetika - diniy matnlarni filologik jihatdan tahlil etish.

Epigrafika – tosh, metall, suyak va boshqa qattiq jismlar ustiga yozilgan qadimgi matnlarni o'rganadigan soha.

Epitafiya - qabrtoshga yozilgan bitik (adabiyotda to'plamdan joy olgan mo'jaz she'r).

Geraldika – gerblar, nishon, emblemalarning ma'no-mazmunini, tuzilishini o'rganadigan soha.

Germenevtika - qadimgi yozma matnlar mazmunini izohlash bilan shug'ullanadi, matnshunoslik uchun germenevtika asarning qadimda tutgan o'rni, asar umumiy mazmuni kabi ma'lumotlarni beradi.

Gloss –qo'lyozma nusxalarning hoshiyalarida uchraydigan izohlar, to'ldirishlar, boshqa manbalarga havolalar, Qur'oni karim oyatlari yoki hadislardan keltirilgan misollar.

Hoshiya – sahifa chetlari.

Ideografik yozuv – so'z ma'nosining tushuncha orqali ifodalanishi.

Ieroglifik yozuv - logografik yozuvning rivojlangan, mukammal ko'rinishi.

Ilmiy apparat – matniy tafovutlar joy olgan sahifa osti izohlari. Keng ma’noda arxeografik kirish, matniy tadqiqot, matnning berilish tartibi, izoh-u sharhlardan iborat nashr ma’lumotnomasining umumiy nomi

Interpolyatsiya-qo’lyozmadan nusxa ko’chirish jarayonida ayrim o’zboshimcha xattotlar tomonidan hoshiyadagi bitiklarning asosiy matnga qo’shib yuborilish holatlari.

Kolofon – uchburchak shaklida chizilib, ichiga kotibning ismi, qo’lyozmaning ko’chirilish sanasi yoziladi. Odatda asarning oxirgi sahifasida keltiriladi.

Konyektura – o’qilishi qiyin, buzilgan joylarni asarning umumiy mazmunidan kelib chiqib, o’z mulohazalarigagina asoslanib tuzatish.

Lavh –matn boshlangan sahifaning bosh qismida chizilgan naqsh. Har bir asarning boshida yoki har bir bob, fasl boshida ham keladi.

Litografiya (toshbosma) - yassi chop etish, ya’ni matn oldindan qog’oz varag’iga bitilgan va tosh shaklga teskarisi tushirilgan aksdan nusxa ko’chirish usuli. Toshbosma usulda dastlabki asosiy ishni xattot bajargan. Xattot bosiladigan kitobning matnini maxsus qog’ozga ko’chirgan. Bu qog’ozdagi matn tosh qolip sirtiga o’tkazilgan va unga kimyoviy ishlov berilgan. So’ngra ana shu tosh qoliplardan nusxalar olingan. Xattot toshbosmaga matn ko’chirganda asosan nasta’liq xatidan foydalangan.

Manba - arabcha “oqib chiqmoq”, “boshlanmoq”, “otilib chiqmoq”, “kelib chiqmoq” ma’nolarini anglatuvchi *naba’a* fe’lidan “*oqib chiqish joyi*”, “*boshlanish nuqtasi*” “*buloq*” ma’nosidagi *manba* so’zi yasalgan. Har qanday harakat, voqea-hodisaning boshlang’ich nuqtasi, avvali, boshiga nisbatan qo’llangan bu so’z ma’lum soha kishilarining ixtiyoriga binoan ijod mahsuli tushunchasida qarorlashdi va “manba” deyilganida muayyan asar (kitob) tushunila boshladi. Mutolaa qilingan kitob o’z o’quvchilarida turli xil o’xshash va farqli fikrlarni uyg’otadi. Fikrlarning o’xshashligi qarashlarni, farqliligi yondashuvlarni yuzaga keltiradi.

Matn - kitob sahifasidagi yozuvlarning hoshiya va sharhlardan xoli asosiy qismi .. Arabcha izohli lug’atlarda bu so’z “*narsaning ustki, yuza qismi*” deb ta’riflangan, shunindek, bu so’zning “*mustahkam; pishiq*” kabi sifat ma’nosida kelgan shakldoshi ham mavjud. Tilimizga o’zlashgan *matonat*, *metin* so’zlari ham *matn* bilan

o'zakdoshdir. "Adabiyotshunoslik terminlari lugati"da *tekst* so'zi "avtorning asl so'zi, asarning qo'lyozmasi yoki nashr etilgan nusxasi", "Slovar-spravochnik lingvisticheskix terminov» kitobida "yozuv yoki nashrda aks ettirilgan nasriy asar (bayon qilish)" , "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati"da "matn - mazmunan va mantiqan o'zaro aloqador bo'lgan gaplar yoki alohida olingan gap" , "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da "matn - yonma- yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst" tarzida turlicha ifodalangan. *Matn* bilan teng ma'noda qo'llanadigan *tekst* so'zi lotincha *textus* so'zidan olingan bo'lib, "to'qima mato; tukish; o'rish; chirmash; qo'shish" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu so'zning nisbatan kengroq va qamrovli izohini 2010 - yil "Akademnashr" nashriyotida chop etilgan "Adabiyotshunoslik lug'ati"da ko'rish mumkin.

Matn tarixi - muayyan matnning paydo bo'lishidan to oxirigi holatigacha davom etgan jarayon matn tarixini tashkil qiladi. Aksar matnlar ma'lum vaqt mobaynida sub'yektiv (muallif, kotib, nashrga tayyorlovchi, muharrir) va ob'yektiv (ijtimoiy) omillar ta'sirida o'zgarishga uchraydi. Matnshunosning vazifasi mana shu o'zgarishlarni aniqlash, ularni tarixiy, ilmiy dalillar bilan asoslash va shu yo'l bilan asl matnni tiklashdir.

Metrologiya –o'lchovlar tizimi, pul birliklari, turli hisoblar, yil hisobi va taqvimlarni o'rganadigan soha.

Mixbosma (tipografik) - mix shaklidagi metall harflarni qo'lda terish orqali kitob bosilishi. Bunda arab yozuvining nasx yozuvidan keng foydalanilgan.

Numizmatika – tangalar tarixi, ularning shakli, yozuvi, zarb etilgan joyi va vaqtini tekshiradigan soha.

Odob - "adab" so'zining ko'plik shakli. Mumtoz adabiyotda "adab"ning ko'pligi sifatida qo'llanadi. Undan tashqari "odob" so'zi inson faoliyatining ayrim sohalariga oid qoidalar va ularga rioya qilish ma'nosida ham ishlatiladi.

Paleografiya – qo'lyozma asarlarning qog'ozi, muqovasi, siyohi, yozuvi va yozish usullarini tekshirish.

Piktografik yozuv - ramziy timsoliga ega har bir so'zning predmetini to'g'ridan-to'g'ri rasm orqali ko'rsatish.

Poygir – o'zidan keying sahifaning shu so'z bilan boshlanishini bildirib keluvchi so'z bo'lib, chap tomonga joylashtiriladi.

Sfragistika- turli muhrlar va ulardagi yozuvlarni tekshiradigan soha.

Ta'sirlar zanjiri -ma'lum adabiy asar bo'yicha tadqiqot olib borayotgan manbashunos o'zi o'rganayotgan ob'yektning yaxlit butunlik sifatida yuzaga kelishiga sabab bo'lgan ta'sirlar zanjirini tiklaydi, tadqiq etilayotgan asarning bu silsiladagi o'rnini belgilaydi, halqalar orasidagi munosabatlarning umumiy qonuniyatlarini aniqlaydi. Manbashunoslik tadqiqi mana shu uzluksiz jarayon ichida kechadi.

Tekst- yozuvda qayd etib qo'yilgan nutq. Termin bu ma'nosida og'zaki nutqqa qarshi qo'yiladi; nutqiy asar, jumladan, adabiy asarning yozma (harflar) yoki og'zaki (tovushlar) belgilar vositasida qayd etilgan konkret-hissiy (ko'rish yo eshitish) qabul qilinadigan tomoni. Bu ma'nodagi tekst matnshunoslikning ob'yekta sanaladi; nutqiy kommunikasiyaning nisbiy butunlik, yaxlitlik kasb etgan va nisbiy avtonomlik, alohidalik xususiyatiga ega eng kichik birligi, ya'ni adabiy-badiiy asar.

Yassi chop etish-litografiya usulida kitob tayyorlash. Matn oldindan maxsus qog'oz varag'iga bitilgan va tosh shaklga teskarisi tushirilgan aksdan nusxa ko'chirish usulidir.

ADABIYOTLAR

1. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. T.:2019
2. Hasaniy M., Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy asoslari, T.:2012
3. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik.T.: 2008
4. Shodmonov G'. Porso Shamsiyev-adabiyotshunos va matnshunos. Magistrlik dissertatsiyasi.Qarshi DU.Qarshi,2015
5. Jo'raboyev O. Matnning matnosti sirlari, T.:2017
6. Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи. 2-кисм. Дарслик. - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллим кутубхонаси нашриёти, 2008. - Б.23
7. Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. - М.: Просвещение, 1970. - Б.85.
8. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. - М.: Искусство, 1959. - Б. 30.
9. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Х- Мухаммад Рахимхон И - Феруз кутубхонаси фехристи. - Т. : “Янги аср авлоди”, 2010.
10. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. -М. - Л.: Наука, 1964.
11. Ziyodov SH. Markaziy Osiyoda ilk toshbosma kitoblar nashri tarixidan. T.: Sharqshunoslik,2009,№14
12. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik tarixidan.-T.:1971
13. Hamidova M. Qo'lyozma bayozlar – adabiy manba. – T.: 1981
14. Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash va fixristlash.- T.:2004
15. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар.- Тошкент:Фан,1991.
16. Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан//Адабий мерос, 1968,-№1,99-бет.

MUNDARIJA

Kirish.	3
Manba va matn. Matn tarixi. Matn talqini tadqiqi.	5
Matn tuzish	10
Toshbosma nashrlar	18
Nashr turlari. Faksimil nashrlar	23
Manba va matnlarni klassifikatsiya qilish	32
Matnshunoslikning tadqiq usullari. Hijriy yilni milodiyga tabdil qilishning oddiy formulalari.	39
Qo'lyozma kitoblarning ichki tuzilishi va bezaklari	45
Harfiy san'atlar. Abjad. Tarix. Muammo. Hurufi dalolat. Muhrlar.....	55
Temuriylar davri matnshunosligi. Alisher Navoiy davridagi kitobat san'ati va xattotlik. Navoiy asarlariga bag'ishlangan lug'atlar.....	63
XVI-XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan davrda matnshunoslikning rivoji.....	74
Porso Shamsiyev – adabiy manbashunos va matnshunos.....	79
Tarixiy asarlarning tuzilishi va o'ziga xosligi.....	85
Zamonaviy o'zbek matnshunosligi tendensiyalari.....	91
Glossariy.....	100
Adabiyotlar.....	104

